

AVRUPA KOMŞULUK POLİTİKASI BAĞLAMINDA AB-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ VE RUSYA ETKİSİ

EU-ARMENIA RELATIONS IN THE CONTEXT OF EUROPEAN
NEIGHBORHOOD POLICY AND THE INFLUENCE OF RUSSIA

Esengül AYAZ AVAN*

ÖZET

Avrupa Komşuluk Politikası, AB'nin Doğu ve Güney'deki komşularıyla daha yakın ilişkiler geliştirmek amacıyla oluşturduğu bir politikadır. Bu çalışma, Avrupa Komşuluk Politikası çerçevesinde Avrupa Birliği ile Ermenistan arasındaki ilişkileri inceleyip, politikanın bu iki aktör arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinde ve Ermenistan'ın Birliğin siyasi, ekonomik ve sosyal değerleri çerçevesinde dönüştürülmesinde oynadığı rolü Rusya'nın da Ermenistan üzerindeki etkisini göz önünde bulundurarak tartışmayı amaçlamaktadır. Çalışmanın temel tezi, 2004 yılından bu yana yürürlükte olmasına karşın, Avrupa Komşuluk Politikasının Avrupa Birliği-Ermenistan ilişkilerinde istenen etki ve dönüşümü gerçekleştirmediği yönündedir. Her ne kadar ekonomik anlamda Ermenistan için önemli bir aktör olsa ve ülke ekonomisini Avrupa ekonomisine entegre etme potansiyeli taşısa da Ermenistan'ın güvenlik kaygılarının ortadan kaldırılmasında ve özellikle Dağlık-Karabağ konusunun çözümünde Rusya'nın aksine etkin bir rol oynayamayan Avrupa Birliği'nin, Komşuluk Politikası yoluyla Ermenistan üzerindeki etkisi sınırlı düzeyde ve Rusya'nın tesirinde kalmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Avrupa Birliği, Avrupa Komşuluk Politikası, Doğu Ortaklığı Programı, Ermenistan, Rusya*

ABSTRACT

The European Neighborhood Policy (ENP) is a policy designed by the European Union to develop closer relations with its Eastern and Southern neighbors. This article examines the relations between the EU and Armenia within the framework of the European Neighborhood Policy while also considering Russia's influence on Armenia. The paper aims to discuss the role of the Neighborhood Policy both in the development of relations between the European Union and Armenia and in the political, economic, and social transformation of the country. The main thesis of the study is that although the ENP has been in force since 2004, it could not achieve the desired effect and transformation in European Union-Armenia relations. The Union has been an important actor for the country in the economic sense and has the potential to integrate the Armenian economy into the European economy. However, the European Union, unlike Russia, could not play an effective role in the resolution of the Nagorno-Karabakh issue and the elimination of Armenia's security concerns. Therefore, the Union has had limited influence on Armenia through the Neighborhood Policy due to both its own inadequacy and the Russia's influence on Yerevan.

Keywords: *Armenia, Eastern Partnership Program, European Neighborhood Policy, European Union, Russia*

*Hacettepe Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü,
Dr. Öğr. Üyesi

E-posta: e.ayaz@hacettepe.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-0820-7650

Makale Atf Bilgisi: AYAZ AVAN Esengül, (2022).

Avrupa Komşuluk Politikası Bağlamında

AB-Ermenistan İlişkileri ve Rusya Etkisi,

Avrasya Etüdüleri,

Gönderim Tarihi: 06.01.2022 Kabul Tarihi: 21.07.2022

Giriş

Şimdiye kadar gerçekleşen en büyük genişleme olan Mayıs 2004 genişlemesiyle on yeni ülke ve 2007 genişlemesiyle de Bulgaristan ile Romanya Avrupa Birliği'ne (AB) katıldı. Birliğin, çoğunluğu eski Doğu Bloğu ülkeleri olan bu yeni üyeleri sindirmek için zamana ihtiyacı vardı. Ancak bir yandan da genişleme sonrası ortaya çıkan, başta Doğu Avrupa'daki komşuları olmak üzere Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki yeni komşuları ile ilişkilerini düzenlemek ve bu yeni komşuları tamamen dışarıda bırakmayarak Birliğe yabancılaşmalarının önüne geçmek zorundaydı. Ekonomik, siyasi ve sosyal olarak AB ülkelerinden daha az gelişmiş olan bu ülkelerle üyelik sözü vermeden yakın ilişkiler kurmayı hedefleyen AB, Avrupa Komisyonu Başkanı Prodi'nin "ortaklıktan fazlasını" ve "kurumlar hariç her şeye" katılım imkânı sunan şeklinde kapsamını ortaya koyduğu bir politika geliştirme yoluna gitti.¹ Bu nedenle, Avrupa Komşuluk Politikası (AKP), birlik ile deniz ve kara sınırlarına sahip Doğu ve Güney komşularından 16'sı ile olan siyasi ve ekonomik ilişkilerini düzenleyecek ve birliğin yeni sınırları çevresinde dost ülkeler kuşağı yaratacak bir çerçeve olarak belirlendi.

Mayıs 2004 tarihli Strateji Belgesi'ne dâhil edilerek AKP'nin bir parçası haline gelen Güney Kafkasya özellikle güvenlik ve enerji kaynakları bağlamında değerlendirilmiş; terörizm, bölgesel çatışmalar, organize suçlar ve bölgeden AB ülkelerine olası göçlerin Birliği doğrudan etkileyeceği düşünüldüğü için stratejik olarak öncelikli konuma yükseltilmiştir. Her ne kadar AB Güney Kafkasya'da bulunan Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ı birlikte değerlendirse de tüm ülkeler farklı öncelikleri ve özellikleri nedeniyle birlik ile farklı ilişkiler kurmuşlardır.

Bu çalışma, AKP'nin amaçları ve yöntemleri ışığında AB-Ermenistan ilişkilerini, Ermenistan'ın yaşadığı değişimi ve bu süreçteki Rusya etkisini analiz etmeyi amaçlamaktadır. AKP kapsamında AB-Ermenistan ilişkileri ve Güney Kafkasya'da yaşanan gelişmeler ve dolayısıyla Moskova'nın bu ilişkiler ve gelişmeler üzerindeki etkisi günden güne gelişen oldukça güncel bir konudur. Konunun gelişen ve değişen niteliği nedeniyle bu çalışmanın kapsamı Ermenistan'ın AKP'ye dahil edildiği 2004 yılından İkinci Dağlık Karabağ Savaşının bitişine denk gelen 2020 yılı sonuna kadar olan sürecin değerlendirilmesi şeklinde belirlenmiştir. Çalışmada AKP çerçevesinde incelenecek olan Ermenistan; diğer bölge ülkelerinin aksine oldukça sınırlı doğal kaynaklara sahip olan, Azerbaycan ve Türkiye gibi

¹ Romano Prodi, "A Wider Europe- A Proximity Policy as the Key to Stability", Konuşma, Altıncı ECSA-Dünya Konferansı, Brüksel, 6.12.2002-5, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/SPEECH_619_02, Erişim: 15.4.2021

bölge ülkeleriyle yaşadığı sorunlar nedeniyle bölgesinde yalnızlaşmış ve coğrafi konumu nedeniyle bölgede sıkışık kalmış bir ülkedir. Tüm bu faktörler bir araya gelerek Ermenistan'da kuşatılmışlık paranoyası yaratmış ve Rusya'yı Ermenistan'ın vazgeçilmez koruyucu ülkesi haline getirirken Ermenistan'ın da Rusya'ya bağımlı hale gelmesine sebep olmuştur.² Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan ettiği 1991'den beri "Rusya'ya dönük ancak Batılı ülkeleri de ihmal etmeyen" bir dış politika stratejisi benimsemiş olduğu düşünülürse, AB tarafından geliştirilen AKP ve Doğu Ortaklığı Programı (DOP) Erivan'ın Moskova'nın baskılarına karşı AB'yi bir denge unsuru olarak kullanması için fırsat yaratmıştır.³ Bu bağlamda beklenen AB'nin AKP sayesinde Ermenistan'ı daha kolay ve başarılı bir şekilde değiştirmesi ve dönüştürmesidir. Ancak çalışma, on beş yılı aşkın süredir yürürlükte olmasına rağmen AKP'nin AB-Ermenistan ilişkilerinde istenen etkiyi yapamadığı sonucuna varmıştır. Ermenistan için bir güvenlik sorunu olan Dağlık-Karabağ sorununu, Ermenistan'ın Rusya'ya olan askeri ve ekonomik bağımlılığını ve bölgesindeki hem coğrafi hem de siyasi izolasyonunu Erivan'a karşı başarılı bir şekilde kullanan Rusya'nın aksine AB etkin bir rol oynayamamaktadır. AB'nin Ermenistan üzerindeki sınırlı etkisi yalnızca Rusya'nın ülkeyi etkileme kapasitesinden değil aynı zamanda İkinci Dağlık Karabağ Savaşında da görüldüğü gibi AB'nin bölgede istediği kadar etkili bir aktör olamamasından kaynaklanmaktadır. Bunun sonucu olarak Ermenistan'ın AB ile ilişkileri de Rusya'nın etkisinde devam etmekte, bu da Erivan'ın AB politikasının Moskova tarafından şekillendirilmesi sonucunu doğurmaktadır.

Çalışmanın ilk bölümünde AKP'nin ortaya çıkışı, amaçları, kullandığı yöntemler ve AKP'nin bölgesel anlamda destekleyicisi niteliğindeki Avrupa-Akdeniz Ortaklığı ve Akdeniz için Birlik, Karadeniz Sinerjisi ve Doğu Ortaklığı girişimleri ortaya konmuştur. İkinci bölümde ise komşuluk politikası öncesi AB'nin Güney Kafkasya'ya ve özellikle Ermenistan'a yaklaşımı incelenmiş, sonrasında da AKP çerçevesinde AB-Ermenistan ilişkileri ele alınmıştır. Son bölümde ise AB ve Ermenistan arasındaki Ortaklık Anlaşması müzakerelerinin başladığı 2010 yılından İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nın bittiği 2020 yılı sonuna kadar olan süreçte Ermenistan'da hem iç siyasetin hem de AB ile ilişkilerin Rusya'nın etkisinde nasıl şekillendiğine bakılmıştır.

² Esmе Özdaşlı, "Avrupa Komşuluk Politikası Çerçevesinde Avrupa Birliği-Ermenistan İlişkileri", Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 8, No.2016) 1), s.138.

³ Age, s.138.

Avrupa Komşuluk Politikası

AKP kapsamındaki ülkelerle ilişkilerin geliştirilmesine yönelik adımlar daha 1990'larda Ortaklık ve İşbirliği Anlaşmaları (OİA) imzalanarak atılmıştır. Bu on yıl boyunca çok da ilerleme kaydedilemeyen ilişkiler, 2000'lere gelindiğinde ise Bulgaristan ve Romanya haricindeki Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin üyelik koşullarını yerine getirmesi ve 16 Nisan 2003'te üyelik anlaşması imzalaması ile yeni bir boyut kazanmıştır. Genişleme sonrası Birliğin yeni komşuları olacak olan bu ülkeler ile kurulacak olan ekonomik, siyasi ve sosyal ilişkiler AB'nin öncelikleri arasında yer almaya başlamıştır. Bu konudaki ilk adım İngiliz Dışişleri Bakanı Jack Straw'un, İspanya AB dönem başkanlığı sırasında Nisan 2002'de gerçekleşen Genel İşler Konseyi toplantısına gönderdiği mektup ile atılmıştır. Straw bu mektubunda, AB'nin Doğu komşuları olan Rusya, Ukrayna, Belarus ve Moldova'yı kapsayan bir yakınlık politikası oluşturulması gerekliliğini gündeme getirmiştir.⁴ Bu fikir ışığında AKP'nin resmi temelini ise AB'nin Doğu komşularıyla ilişkilerinin düzenlenmesine yönelik Chris Patten ve Javier Solana'nın hazırladıkları ve aynı yıl Ağustos ayında Avrupa Konseyi'ne sundukları "Daha Geniş Avrupa" (*Wider Europe*) planı oluşturur.⁵ Aynı yıl Aralık ayında Avrupa Konseyi tarafından onaylanarak Güney Akdeniz ülkelerinin de bu girişime dâhil edilmelerine karar verilmiştir. 12 Mayıs 2004'te komşuluk politikasının temel belgesi niteliğinde olan Avrupa Komşuluk Politikası Strateji Belgesi'nin yayınlanmasıyla AKP son halini almıştır.⁶

Mayıs 2004'te eski Doğu Bloku ülkelerinin de içinde bulunduğu 10 yeni üyenin AB'ye katılması AB içerisinde ekonomik, siyasi ve coğrafi bir dönüşüme neden olurken aynı zamanda piyasa ekonomisi ve demokratik yönetime geçiş sürecinde olan yeni komşular yaratmıştır. Bu bağlamda AB, Birliğe üye olmayan doğudaki yakın komşuları; Azerbaycan, Belarus, Ermenistan, Gürcistan, Moldova, Ukrayna ve güneydeki komşuları; Ürdün, Lübnan, Libya, Mısır, Fas, Filistin, Suriye, İsrail, Tunus ve Cezayir ile tam üyelik perspektifi sunmaksızın mümkün olan en yakın siyasi iş birliği ve mümkün olan en geniş ekonomik entegrasyonu sağlamayı amaçlamıştır. AB bu amacına yönelik olarak ortaklık aracı üzerinden komşu ülkelerle

⁴ Jack Straw to Josep Piqué, 28.1.2002.

⁵ Christopher Patten ve Javier Solana, "Joint Letter on Wider Europe," 7.8.2002, Brüksel. http://eeas.europa.eu/archives/docs/enp/pdf/pdf/com104_03_en.pdf, Erişim: 14.4.2021

⁶ Commission of the European Communities, "European Neighbourhood Policy Strategy Paper", 12.5.2004, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/2004_communication_from_the_commission_-_european_neighbourhood_policy_-_strategy_paper.pdf, Erişim: 4.7.2021

ilişki kurmaya başlamıştır. AKP 16 ortak ülkeyi kapsasa da AB ile komşu ülkeler arasındaki ilişkileri derinleştirmek ve bu ülkelerin iç ve dış politikalarını etkileyebilmek amacıyla geliştirilmiş ikili bir politikadır. Başka bir deyişle, AKP'nin ana ilkeleri ve hedefleri tüm ortaklar için geçerli olmakla birlikte AB'nin ortaklarının her biri ile olan ilişkisi birbirinden farklıdır. Ortaklarının farklı gelişim seviyeleri, istekleri ve ihtiyaçları olduğunu göz önünde bulunduran AB, farklı komşuları ile farklı yükümlülük ve vaatleri kapsayan kısa ve orta vadeli farklı eylem planları müzakere etmektedir.

AB ve komşuları arasında imzalanan eylem planları, komşuluk politikasının temel politika aracıdır. Eylem planları iki taraf arasındaki hedefleri, öncelikleri ve ilişkiyi düzenleyen siyasi belgelerdir. Planlar, yeni ortaya konmuş yasal düzenlemeler olmayıp AB ve ülkeler arasında daha önce imzalanmış OİA'lar temeli üzerine oturtulmuştur.⁷ Her ne kadar komşuluk politikası "farklılaştırma"⁸ ilkesine dayansa da yapısal çerçeveleri bakımından eylem planları oldukça benzerdir. Tüm eylem planları siyasi diyalog, ekonomik ve sosyal iş birliği, kalkınma, ticari konular, pazar ve düzenleyici sektörlerde reformlar, özgürlük ve güvenlik konuları, ulaşım, enerji, iletişim, toplumsal konular, çevre ve araştırma ve geliştirme sektörleriyle ilgili bölümleri kapsamaktadır. İlk grup eylem planları yedi ülkeyle (Fas, Filistin, İsrail, Moldova, Tunus, Ukrayna ve Ürdün) imzalanarak 2005 yılında yürürlüğe girmiş, ardından üç Güney Kafkasya ülkesinin (Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan) eylem planları 14 Kasım 2006'da imzalanmıştır.⁹

AB'nin komşuluk politikası ile komşu ülkelere uyguladığı yöntem, Doğu ve Merkezi Avrupa ülkelerine Biriğe üyelik sürecinde uygulanan yöntemle çok benzerdir. Genişleme politikasının da temel ilkelerinden olan koşulluluk ilkesine göre, AB ile daha yakın ekonomik bütünleşme ve siyasi iş birliği, komşu ülkelerin AB değerlerini benimsemesine bağlı olacaktır. Buradaki en temel fark genişleme politikasının aksine komşuluk politikasında bir üyelik perspektifinin bulunmamasıdır. Komşu ülkelere üyelik perspektifi sunmayan fakat koşulluluk ilkesine dayanan komşuluk politikası, üyelik vaadi olmadan komşu ülkelerin ekonomik ve siyasi reformları gerçekleştirme ve AB ile iş birliği yapma konusunda isteksiz olacağı yönünde kaygılar yaratmıştır.¹⁰ Öte yandan Komisyon, artan ticari ve ekonomik

⁷ Karen Smith, "The Outsiders: The European Neighbourhood Policy", *International Affairs* 81, No. 2005) 4), p.764.

⁸ Farklılaştırma ilkesi, AB'nin, Komşuluk Politikası'ndaki ortaklarının siyasi ve ekonomik durumları, ihtiyaçları ve kapasiteleri gibi özel koşullarını dikkate alarak her bir ortak ülke ile tek ve benzersiz bir ilişki kurmasını ifade etmektedir.

⁹ Commission of the European Communities, "European Neighbourhood Policy Strategy Paper."

¹⁰ Dov Lynch, "The New Eastern Dimension of the Enlarged Union", in *Partners and Neighbours: A CFSP for a Wider Europe*, Paris: Institute for Security Studies Chaillot Papers, 2003, pp. 60-34; Anotnio Missiroli, "The EU and Its Changing

ilişkilerin getireceği kazanımlar, vize konusunda sağlanacak kolaylık, bölgesel anlaşmazlıkların çözümünde AB'nin sağlayacağı destek ve çeşitli AB programları çerçevesinde bu ülkelerin vatandaşlarına eğitim gibi alanlarda sağlanacak imkânların bu ülkeler için yeterli motivasyonu sağlayacağını vurgulamıştır.¹¹ Ancak gerçekte komşuluk politikası içinde yer alan ülkelere üyelik perspektifinin sunulmaması, AKP'nin farklı yapıdaki çok sayıda ülkeyi kapsaması ve bu ülkelerin içinde bulunduğu istikrarsızlık ve ekonomik zorluklar ile bir araya geldiğinde AKP'nin bu ülkeler tarafından benimsenmesini ve politikanın uygulanmasını zorlaştırmıştır.

2010'da Tunus'ta başlayan ve hızla diğer Arap ülkelerine yayılan Arap Baharı ise AKP'nin 2011 yılında gözden geçirilmesine yol açmıştır.¹² AB tarafından 25 Mayıs 2011 tarihinde yayınlanan ve Arap Baharı'na cevabı niteliğinde olan "Değişen Komşuluk İlişkilerinde Yeni Yaklaşım"¹³ başlıklı belge 2011 AKP revizyonunun temelini oluşturmuştur. Bildirgede demokrasi, insan hakları ve hukukun üstünlüğü gibi temel değerler vurgulanmış ve taraflar arasında bu değerler çerçevesinde kurulacak güçlü ilişkiler olduğu belirtilmiştir. 'Derin demokrasiye' ulaşmak başta olmak üzere sürdürülebilir ekonomik ve sosyal kalkınma ve bölgesel ortaklıklar revize edilmiş AKP'nin hedefi olarak ilan edilmiştir.¹⁴ Belirtilen hedeflere ulaşmak amacıyla "temel adım değişikliği" olarak da görülebilecek 3Ms programı- para (money), pazar (market) ve hareketlilik (mobility)- yürürlüğe konulmuş ve bu sayede komşu ülkelerin ekonomik ve sosyal olarak desteklenmesi amaçlanmıştır.¹⁵

'Daha fazlası için daha fazlası' ilkesi ile koşulluluğa odaklanan ve "istikrar ortaklığından demokrasi ortaklığına" geçişi hedeflediğini söyleyen AB, demokrasi hedefine ulaşan komşu ülkelere daha fazla para, AB pazarına ulaşım imkânı ve kendi sınırları için daha fazla hareketlilik imkânı sözü vermiştir. Ancak gerçekte olan AB'nin bu vaatlerle komşu ülkelerin talep ve beklentilerini göz ardı ederek AB için güvenli bölgeler oluşturmak olmuştur. AB'nin Arap Baharı ve Kırım'ın ilhakı gibi olaylarda etkin bir rol oynayamaması 2011 düzenlemesine dair soru işa-

Neighbourhoods: Stabilisation, Integration and Partnership." in Partners and Neighbours: A CFSP for a Wider Europe, Paris: Institute for Security Studies Chailot Papers, 2003, pp. 34-9.

¹¹ Commission of the European Communities, "European Neighbourhood Policy Strategy Paper".

¹² Hrant Kostanyan, Assessing European Neighbourhood Policy: Perspectives from the Literature, Rowman and Littlefield International, London, 2017, p.7.

¹³ European Commission. "Joint Communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions - COM(303 (2011 final-A New Response to a Changing Neighbourhood", 25.5.2011, <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/HR/TXT/?uri=CELEX:52011DC0303>, Erişim: 1.8.2022

¹⁴ Kostanyan, Assessing European Neighbourhood Policy, p.26.

¹⁵ Age.

retleri yaratmış ve komşu bölgelerdeki bu istikrarsızlığın kendisine sıçramasından endişe duyan AB AKP politikasını bir kez daha gözden geçirme ihtiyacı duymuştur.¹⁶ Bu doğrultuda 2015 yılında komşu bölgelerde güvenli bir çevre oluşturmak, komşularının sosyal ve ekonomik kalkınmasına yardımcı olmak ve istikrar için komşularla daha yakın iş birliği geliştirmek amacıyla “Gözden Geçirilmiş Avrupa Komşuluk Politikası” başlıklı bir belge yayınlanmıştır. Bu belge düzensiz göç gibi güvenlik konularında iş birliği ve ekonomik ve sosyal kalkınma hedeflerini merkezine almıştır.¹⁷

Vurgulanan öncelikli alanlarda AB ve komşu ülkeleri arasındaki ilişkilerde farklılaştırılmış ilişkiler tesis edilmesi 2015 düzenlemesinde üzerinde en çok durulan konulardan biri olmuştur.¹⁸ Bu bağlamda 2015 revizyonu ile belirlenen yeni çalışma yöntemleri ile komşu ülkelerin AB modeline yaklaşmak için gerçekleştirmesi gereken reformlardaki ilerlemeyi veya eksikliği ölçmek için yayınlanan yıllık ülke raporları paketi kaldırılmıştır. Bunun yerine raporlama her ilişkinin doğasına ve çalışma takvimine göre daha özel hale getirilecek şekilde ayarlanmıştır.¹⁹ AKP ülkeleri tarafından sağlanan ilerlemenin daha bireyselleştirilmiş bir şekilde değerlendirilmesinin yalnızca yerel ihtiyaçların ve koşulların daha iyi değerlendirilmesine katkı sunmayacağı, aynı zamanda taraflar arasında daha açık ve net bir raporlamaya dayalı iyi iletişim sağlayacağı düşünülmüştür.²⁰

2015 revizyonu AB'nin komşu ülkeleriyle ilişkisini koşulluluk ilkesi çerçevesinde de etkilemiş ve farklılaşmayı vurgulayarak, AB'nin geleneksel “al ya da bırak” (take-it-or-leave-it) yaklaşımını değiştirmiştir. Örneğin 2015 öncesi süreçte AB komşu ülkelere müzakere sürecine girmeyi kabul etmek ya da reddetmek zorunda kaldıkları ortaklık anlaşmaları ve Derin Kapsamlı Serbest Ticaret Anlaşmaları teklif etmiştir. 2015 revizyonu ile bu yaklaşım değiştirilmiş ve bu bağlamda farklılaştırmayı uygulamaya yönelik ilk ciddi girişim AB'nin Ermenistan ile müzakere ettiği çerçeve anlaşması ile olmuştur.²¹ Bu örnekle AB kabul et ve reddet seçeneklerine, daha az derin ve daha az kapsamlı bir anlaşma ile üçüncü bir seçenek eklemiş ve bir anlamda komşu ülkelere yumuşak bir orta bir yol sunarak iş birliği

¹⁶ Ebru Oğurlu, “Avrupa Birliği'nin Akdeniz Politikaları Özelinde Stratejik Özerkliğinin Değerlendirilmesi”, Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 19, No.2021(4), s.246.

¹⁷ European Council. “Council Conclusions on the Review of the European Neighbourhood Policy”, 14.12.2015, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/20/04/2015/council-conclusionsreview-european-neighbourhood-policy>, Erişim: 2.8.2022

¹⁸ Oğurlu, “Avrupa Birliği'nin Akdeniz Politikaları Özelinde Stratejik Özerkliğinin Değerlendirilmesi”.

¹⁹ Steven Blockmans, “The 2015 ENP Review: A policy in suspended animation”, CEPS Commentary, 2015, p. 2.

²⁰ Kostanyan, Assessing European Neighbourhood Policy, pp.139-138.

²¹ Age, p.135.

için daha yapıcı bir politika izlemiştir. Yine 2015 revizyonu ile AB, komşu ülkeler ile arasındaki “hiyerarşik” ve yukarıdan aşağıya yapıya ilişkin komşu ülkelerin mevcut endişelerini de göz önünde bulundurmuştur.²²

Ayrıca yeni düzenleme ile Birliğin kendi değerlerinden ziyade ticaret, enerji güvenliği, sürdürülebilir kalkınma, iyi yönetim ve göçmenlik ve hareketlilik olarak belirlenen ortak çıkarların ve komşuların talep ve ihtiyaçlarının da dikkate alınacağına daha fazla vurgu yapılmıştır. Bu sayede komşuluk politikasının komşular tarafından daha fazla benimseneceği düşünülmüştür.²³ 2015 revizyonu “tüm ortakların AB kural ve standartlarına uymayı arzu etmediğini” kabul etmekte ve “her ülkenin AB ile ortaklığının doğası ve kapsamına ilişkin isteklerini” yansıtmaktadır. Birlik, AB’nin kendi değerlerine dayanan herkese uyan tek bir yaklaşımda ısrar etmek yerine, demokrasi, insan hakları ve temel özgürlükler gibi evrensel değerleri teşvik etmek için “daha etkili yollar” arayarak daha esnek, daha az bürokratik ve her iki tarafın da en önemli öncelik olarak gördüğü siyasi öncelikleri ele alarak komşularıyla ilişkilerine yeniden odaklanma yolunu seçmiştir.²⁴ 2015’te yapılan düzenlemede farklılaşmanın bu kadar üzerinde durulması AB’nin komşu bölgelerin gerçekliğini kabul etmesi ve buna bağlı olarak komşularına yönelik daha gerçekçi ve esnek bir yaklaşım geliştirmesi olarak görülmüştür.²⁵ Ancak bir yandan da bu durum 2015 revizyonuyla AB’nin bölgedeki çeşitli krizlere yanıt olarak, “derin demokrasi” sağlama fikrinden uzaklaştığı ve sınırlarını çevreleyen güvenlik sorunları ile baş etmeye odaklandığı şeklinde yorumlanmıştır.²⁶ Artan farklılaşma ile demokratikleşme pahasına istikrar ve güvenliğin teşvik edilmesine öncelik verilmesi riskinin olduğu ve istikrar önceliğinin demokratik olmayan rejimlerin onaylanmasına da sebep olabileceği endişesi yaratmıştır.²⁷

AB Arap Baharı ve Rusya’nın Kırım’ı işgali gibi bölgesel gelişmeler sonucu 2011 ve 2015 revizyonları ile AKP’ye dair düzenlemeler yaparken doğu ve güneydeki komşuları ile ilişkilerini geliştirmeye ve derinleştirmeye yönelik bölgesel ve çok-taraflı iş birliği inisiyatifleri de geliştirmiş ve bunlarla komşuluk politikasını zenginleştirilmeye çalışmıştır.

²² Age, p.139.

²³ Oğurlu, “Avrupa Birliği’nin Akdeniz Politikaları Özelinde Stratejik Özerkliğinin Değerlendirilmesi”, s.246.

²⁴ Blockmans, “The 2015 ENP Review”, p. 3.

²⁵ Kostanyan, Assessing European Neighbourhood Policy, p.29.

²⁶ Age, p.136.

²⁷ Age, s.5.

Avrupa Komşuluk Politikası'nın Güney Kanadının Güçlendirilmesi: Avrupa-Akdeniz Ortaklığı'ndan Akdeniz için Birlik'e

AKP, Birliğin Akdeniz'deki komşuları ile 2004 yılından önceki ilişkilerini düzenleyen politikaları ortadan kaldırmak yerine onları geliştiren bir politika olmuştur.²⁸ Aslında Avrupa, Akdeniz ülkeleriyle ekonomik ilişkilerde yaşanan karşılıklı bağımlılık, bu ülkelerin küreselleşen ekonomiye entegre edilmesi ve bölge güvenliğinin sağlanması gibi amaçlar doğrultusunda AKP'nin geliştirilmesinden yıllar önce, daha 1970'li yıllarda bölge ülkeleri ile ilişkilerini geliştirme yoluna gitmiştir. Bu doğrultuda 19-20 Ekim 1972 tarihli Paris Zirvesi'nde Avrupa-Akdeniz Ortaklığı'nın ilk temelleri atılmıştır.²⁹ 1989 yılında Berlin Duvarı'nın yıkılması, iki kutuplu sistemin sona ermesi ve eski Doğu Bloğu ülkelerinin tam üyelik için Birliğe başvurusu AB'yi Akdeniz'in güneyindeki ülkeler ile de ilişkilerini gözden geçirmeye itmiştir. Bu doğrultuda 12 Temmuz 1989 tarihinde Akdeniz'de refah ve istikrarın AB için önemini vurgulayan ve bölge ülkelerindeki ekonomik reformlara ve demokrasi hareketlerine destek verilmesi gerektiğini söyleyen “Topluluğun Akdeniz Politikasının Yeniden Yönlendirilmesi” adlı bildiri yayınlamıştır.³⁰ Bölgedeki meselenin ekonomik farklılıklar, terörizm ve bölgedeki otoriter rejimlerden kaynaklanan sorunlar olduğunu vurgulayan ve bu bakış açısıyla bölgeye yaklaşan Birliğin Akdeniz politikasına yönelik en önemli dönüm noktası ise Güney Akdeniz ülkelerine yönelik başlatılan Avrupa-Akdeniz Ortaklık Politikasının anayasası niteliğindeki Barselona Bildirgesi'nin 27-28 Kasım 1995 tarihinde yayımlanması olmuştur.

Siyasal ve güvenlik; ekonomik ve mali; kültürel, sosyal ve insani olmak üzere üç temel alanda iş birliği öngören Avrupa-Akdeniz Ortaklığı, AB ile Akdeniz'in güneyindeki ülkeler arasında ekonomik, siyasi ve sosyal ilişkileri kapsayan iddialı bir bölgesel iş birliği programı olarak sunulmuştur.³¹ 15 AB üyesi ve 12 Akdeniz ülkesini (Cezayir, Fas, Filistin, İsrail, Kıbrıs Rum Kesimi, Lübnan, Malta, Mısır, Suriye, Tunus, Türkiye ve Ürdün) kapsayan Barselona sürecinde belirlenen hedeflere ulaşmak için AB ve Akdeniz ülkelerinin ortaklık anlaşmaları çerçevesinde yürüttükleri ilişkileri ifade eden “ikili ortaklık anlaşmaları” ve siyasi, ekonomik

²⁸ Siret Hürsoy ve Erdi Kutlu, “Yenilenen Avrupa Komşuluk Politikası Perspektifinden Avrupa Birliği'nin Doğu Komşularına Yönelik Yaklaşımı”, Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi, 9, No. 2018), 2), s.172.

²⁹ Canan Balkır, “Mare Nostrum'dan Avrupa Akdeniz Ortaklığına: Olmayacak Duaya Amin Demek”, içinde S. Baykal, S. Akgül Açıkmeşe, B. Akçay, Ç. Erhan (der.), ATAUM 30. Yıl Armağanı -Hukuki, Siyasi ve İktisadi Yönleriyle Avrupa Bütünleşmesinde Son Gelişmeler ve Türkiye-AB İlişkileri içinde, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları, 2018, ss. -299 300.

³⁰ Age, s.303.

³¹ Oğurlu, “Avrupa Birliği'nin Akdeniz Politikaları Özelinde Stratejik Özerkliğinin Değerlendirilmesi”, s.240.

ve kültürel alanlarda bölgedeki tüm ülkeleri kapsayan bölgesel iş birliği anlamına gelen “bölgesel diyalogun” paralel ve koordineli bir şekilde yürütülmesi hedeflenmiştir.³²

Barcelona Süreci ile AB Akdeniz ülkelerinde ekonomik reformlar ile büyüme ve refah yaratılacağı ve bu kalkınmayla siyasi ve sosyal reformların uygulanacağı, başka bir deyişle ekonomideki değişimin siyasi değişimi getireceğini düşünmüştü ancak Barselona Süreci çevrenin korunması, doğal afetlerle mücadele, küçük ve orta ölçekli işletmelerin geliştirilmesi gibi teknik konuları kapsayan bir süreç halini almıştır.³³ Ortaklık içinde yer alan Akdeniz ülkelerinin dünya ticaretindeki payları artmış ve çoğunun makroekonomik göstergelerinde iyileşme gerçekleşmiş olsa da Ortaklığın ilk on yılında ekonomik alanda elde edilen sonuçlar beklentiyi karşılamamıştır.³⁴ 2001’de yaşanan 11 Eylül saldırıları da sürecin temel hedefleri olan ekonomi, barış ve istikrara gölge düşürmüştü, AB’nin tehdit algılamasını etkilemiş ve bunun sonucu olarak göç ve terör ile mücadele konularına yoğunlaşmıştır. Bu durum AB’nin bölgedeki liberalleşme ve demokratik reformlar yerine bölge istikrarına öncelik vermesine ve Avrupa-Akdeniz Ortaklığı’nın demokrasi ve siyasi kriterler açısından beklenen başarıyı yakalayamamasına sebep olmuştur.³⁵ Ayrıca AB bölge istikrarına ve buradan gelebilecek güvenlik tehditlerine yoğunlaşırken bölge ülkelerinin önceliğinin Avrupa pazarına kolay erişim ve AB’den gelecek kalkınma yardımları olması tarafların Barselona Süreci’nden beklentilerinin farklı olduğunu göstermiştir.³⁶ Tüm bu unsurlar bir araya gelerek AB’nin Akdeniz politikasını gözden geçirmesi sonucunu doğurmuştur.

Avrupa-Akdeniz Ortaklığının belirtilen sebeplerden dolayı istenen hedeflere ulaşamaması, Fransa’nın Akdeniz ile olan tarihi ve kültürel bağları ve bölge ülkeleri ile geçmişe dayanan ilişkilerinin de yardımı ile Akdeniz ülkeleri arasında bir birlik oluşturma ve birliğe liderlik etme girişimini başlatması sonucunu doğurmuştur. Bu yolla Almanya’nın Doğu Avrupa’daki etkinliğine karşı Akdeniz’de bir etki alanı oluşturmak isteyen Fransa, projenin AB ile kurumsal bağı olmadığı ve AB’deki tüm üyeleri kapsamadığı için AB’nin bütünlüğünü tehlikeye attığı gerekçesiyle eleştirilmiş ve Fransa Cumhurbaşkanı Sarkozy Akdeniz Birliği projesini

³² Müge Kınacıoğlu, “Eski Şarap Yeni Şişe?: Bölgedeki Son Gelişmeler Işığında AB Dış Politikasında Akdeniz Havzası ve Orta Doğu”, Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 33, No. 2015), 1) s. 141.

³³ Kınacıoğlu, “Eski Şarap Yeni Şişe?”, s. 142.

³⁴ Balkır, “Mare Nostrum’dan Avrupa Akdeniz Ortaklığına”, ss.310-306.

³⁵ Kınacıoğlu, “Eski Şarap Yeni Şişe?”

³⁶ Kristina Kausch and Richard Youngs, “The End of the ‘Euro-Mediterranean Vision’”, International Affairs, 85, No. ,5 2009)), pp.975-963.

gözden geçirmek zorunda kalmıştır. Bunun sonucu olarak yeni ortaklığın tüm AB üyelerini kapsayacak şekilde ve önceki Avrupa-Akdeniz Ortaklığı temelinde oluşturulmasına karar verilmiş ve Akdeniz için Birlik adı ile yeniden yapılandırılmıştır.³⁷

13 Temmuz 2008'deki Paris zirvesinde, 27 AB üyesi ve 15 Doğu ve Güney Akdeniz ülkesinin katılımıyla kurulan ve Avrupa-Akdeniz Ortaklığı'nın devamı niteliğinde olan Akdeniz İçin Birlik projesi ile Barselona Süreci'ne gelen eleştiriler doğrultusunda düzenlemeler yapılarak sürecin başarılı olması hedeflenmiştir. Bu hedef doğrultusunda AB ve Akdeniz ülkeleri arasında iş geliştirme, taşımacılık ve kentsel kalkınma, enerji ve iklim politikaları, su ve çevre, yüksek öğretim ve araştırma ve sosyal ve sivil ilişkiler alanlarında iş birliği kurmayı amaçlamıştır. Göreceli olarak tartışmalı olmayan konulardan oluşan bu iş birliği alanlarına vurgu yapılırken, insan hakları ve demokrasi gibi AB norm ve değerlerine dayalı hedefler, asıl üzerinde durulan işlevsel iş birliğinin gölgesinde kalmıştır.³⁸ Paris Zirvesi Ortak Bildirisi'nde, Akdeniz bölgesinde barış ve refahın sağlanması ve demokrasinin yayılmasına vurgu yapılırsa da uygulamada kendi güvenlik çıkarları için statükoyu koruma yolunu seçen AB bölgedeki istikrarlı yönetimlerle yetinmiş ve insan haklarının iyileştirilmesi, siyasi reform ve demokratikleşme gibi siyasi koşulları büyük ölçüde dışarda bırakmıştır.³⁹

Fransa'nın öncülüğünde geliştirilen Akdeniz için Birlik, Fransa'nın sömürgeci geçmişi, başarısız olarak görülen Barselona Süreci'nin devamı niteliğinde olması ve AB'nin bölgedeki otoriter rejimlerin sağladığı istikrar ve güvenliği kendi çıkarları doğrultusunda siyasal liberalleşmenin önünde tutması gibi sebeplerden ötürü bölgede şüphe ile karşılanmıştır. Bölgeyi etkileyen sorunların başında gelen Arap-İsrail çatışmasının çözümü konusunda AB'nin pasif kalması, Birliğin dış politika konularında ortak hareket edememesi, AB üyelerinin yaşadığı ekonomik krizle Birliğin içe dönmesi gibi faktörler de bir araya gelerek Akdeniz için Birlik projesini olumsuz etkilemiştir. Aslında AB'nin Akdeniz politikaları sayesinde bölge ile olan ikili ilişkileri ve ticaret hacmi artmıştır ancak bölge ülkelerinde gerçekleşen ekonomik iyileşme otoriter yönetimler altındaki halka yansımamıştır. Bununla birlikte bölgeden kaynaklanan göç, enerji güvenliği ve terörizm gibi güvenlik tehditlerinin AB'nin politikalarını şekillendiren temel etmenler olması ve bunun yanında insan hakları, hukukun üstünlüğü, demokrasi gibi norm ve

³⁷ Balkır, "Mare Nostrum'dan Avrupa Akdeniz Ortaklığına", s.241.

³⁸ Kınacıoğlu, "Eski Şarap Yeni Şişe?".

³⁹ Federica Bicchì, "The Union for the Mediterranean or the Changing Context of Euro Mediterranean Relations", *Mediterranean Politics*, 16, No. 2011), 1), pp.14.

değerlerin bölge ülkeleri tarafından benimsenmesinin göz ardı edilmesi bölge halklarına AB'nin amacının yalnızca kendini korumak olduğunu düşündürmüş ve dolayısıyla Birliğin etkinliğini ve saygınlığını olumsuz etkilemiştir.⁴⁰

Avrupa Komşuluk Politikası'nın Doğu Kanadının Güçlendirilmesi ve Rusya'nın Yaklaşımı: Karadeniz Sinerjisi ve Doğu Ortaklığı

Karadeniz Sinerjisi

2007 genişlemesiyle Karadeniz'e kıyısı olan Bulgaristan ve Romanya'nın Birliğe katılmasının ardından bölgedeki ekonomik ve siyasi riskler ile güvenlik tehditleri Birliğin sorunları haline gelmiş⁴¹ ve AB Doğu komşularına yönelik yeni bir yaklaşıma ihtiyaç duymuştur. 2007 yılında Avrupa Komisyonu tarafından önerilen, AB Bakanlar Konseyi tarafından onaylanan ve Avrupa Konseyi tarafından uygun görülen ve AB tarafından Karadeniz bölgesine yönelik olarak geliştirilen bir girişim olan Karadeniz Sinerjisi Şubat 2008'de Kiev'de başlatılmış ve Doğu komşularına yönelik Komşuluk Politikası'nın tamamlayıcısı olarak nitelenmiştir.⁴² 11 Nisan 2007'de sunulan "Karadeniz Sinerjisi-Yeni Bölgesel Girişim" adlı belge Birliğin bağımsız bir Karadeniz stratejisi amacı olmadığını ve Karadeniz bölgesi ile ilgili politikasının Türkiye ile üyelik müzakereleri, Doğu komşuları ile Komşuluk Politikası ve Rusya ile de imzalanmış olan Stratejik Ortaklık Anlaşması ile beyan edildiğini belirtmiştir. Karadeniz Sinerjisi'nin öncelikli hedefi Bulgaristan, Romanya, Yunanistan, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Moldova Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu, Türkiye ve Ukrayna dahil olmak üzere hem Karadeniz bölgesindeki ülkeler arasında hem de bir bütün olarak bölge ve AB arasındaki iş birliğinin geliştirilmesi olarak belirlenmiştir.⁴³

Birlik, Karadeniz Sinerjisi ile bölge ülkelerinde demokratik ve ekonomik reformları özendirmek, bölgede istikrarı ve kalkınmayı desteklemek, sivil toplum örgütlerini teşvik etmek ve bölgedeki çatışmaların çözümü için elverişli ortam yaratmak amaçındadır. Karadeniz Sinerjisi kapsamında öne çıkan iş birliği alanları ise çevre, enerji, ticaret, ulaştırma, araştırma ve eğitim şebekeleri, bilim ve teknoloji, istihdam ve sosyal meseleler, sivil toplum, demokrasi, insan haklarına

⁴⁰ Kınacıoğlu, "Eski Şarap Yeni Şişe?", p.145.

⁴¹ Commission of the European Communities, "Black Sea Synergy-A New Regional Cooperation Initiative", 11.4.2007, https://eeas.europa.eu/archives/docs/enp/pdf/pdf/com160_07_en.pdf, Erişim 16.7.2022, p.2.

⁴² Commission of the European Communities, "Black Sea Synergy-A New Regional Cooperation Initiative"

⁴³ Age.

saygı ve iyi yönetim, göç hareketlerinin yönetimi ve güvenliğin geliştirilmesi ve bölgedeki donmuş çatışmalardır.⁴⁴

Karadeniz Sinerjisi AKP'nin bir parçası olarak bölgedeki komşular arasında ekonomik entegrasyonu teşvik etmektedir. Karadeniz Stratejisi'nin merkezinde Karadeniz bölgesi ve bölge sorunları vardır⁴⁵ ve Karadeniz Sinerjisi ile AB bölgesel iş birliğini teşvik etmeyi ve bölge ülkelerini kapsayan çok taraflı bir platform oluşturmayı amaçlamıştır.⁴⁶ Ancak bölge ülkeleri arasındaki karmaşık siyasi durumlar ve Doğu Ukrayna, Dağlık Karabağ Bölgesi, Abhazy ve Güney Osetya gibi sorunlu bölgeler nedeniyle tüm bölge ülkelerini kapsayan çok yönlü bir politika yerine iki taraflı diplomasi izlemektedir çünkü bölgedeki donmuş sorunlar tam manasıyla bir bölgesel bütünleşmeyi engellemiştir. Etnik ve toprak bütünlüğü merkezli bu sorunların Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Moldova ve Ukrayna gibi taraf olan ülkeler tarafından çözülmesi gerekmektedir ancak bölge ülkeleri arasındaki söz konusu problemlerin Rusya tarafından kendi çıkarları doğrultusunda kullanılması, bölgedeki sorunların çözümünü güçleştirmiştir.⁴⁷

Aslında Karadeniz Sinerjisi'ni sunmaya çalışan Komisyon ve Avrupa Dış Eylem Servisi'nin daha başlangıçta kendilerini zor bir dış siyasi ortam içinde bulduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bunun en temel sebebi Birliğin Rusya ve Türkiye gibi bölge ülkeleri tarafından bölgeye yeni gelen bir rakip olarak algılanması olmuştur. AB'nin Karadeniz Sinerjisi çerçevesindeki başarısı Karadeniz'deki en önemli iki bölgesel güç olan Rusya ve Türkiye'yle olan ilişkileri ile doğrudan bağlantılıdır. 2014 yılında Kırım'ın Rusya tarafından ilhak edilmesi AB-Rusya ilişkilerini olumsuz etkilemiştir. Buna ek olarak Suriye'deki Rus müdahalesi, Rusya'da temel haklara getirilen kısıtlamalar ve AB'nin insan hakları ihlallerine dair eleştirileri ve Kırım'ın yanı sıra Azak Denizi bölgelerinin Rusya tarafından askerileştirilmesi AB-Rusya gerilimini artırmış⁴⁸ ve taraflar arasında güvenlik alanında iş birliğinin sağlanmasının ne denli zor olduğu görülmüştür. Ancak AB'nin Karadeniz Sinerjisi çerçevesinde ortaya koyduğu hedeflere ulaşmasının

⁴⁴ Age.

⁴⁵ Yannis Tsantoulis, "Black Sea Synergy and Eastern Partnership: Different Centres of Gravity, Complementarity or Confusing Signals?", Policy Brief, No 2009, 12), International Centre for Black Sea Studies (ICBSS), p.5.

⁴⁶ European Commission. "Black Sea Synergy, Press Release", 15.3.2010, <http://europa.eu/rapid/press-release MEMO-10-78 en.htm?locale=en>, Erişim: 17.7.2022

⁴⁷ Efe Siviş, "Bölgeselcilik Kavramı Işığında Karadeniz Bölgesi: Soğuk Savaş Sonrası Dış Politika Dinamikleri", Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakülte Dergisi 12, No. 2019) 4), s.569.

⁴⁸ European Parliament. "Report on the State of EU-Russia Political Relations. Committee on Foreign Affairs", 8.2.2019, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A0073-2019-8_EN.html, Erişim: 16.7.2022

yolunun bölge ile ilgili konularda Rusya ile ortak bir zeminde buluşmasından geçtiği unutulmamalıdır.

Doğu Ortaklığı Programı

Her ne kadar AKP içerisinde Güney Kafkasya'ya bir bütün olarak bakılsa da komşuluk politikasının ortağı olan ülkelerin hem AB ile daha yakın ilişki geliştirme konusundaki isteklerinin hem de reformlar konusunda gösterdikleri çabanın farklılaştığı görülmüş ve yeni bir düzenleme ile ortak ülkelerin AB ile ilişkilerinin istek düzeylerine ve performanslarına göre farklılaştırılmasına karar verilmiştir.⁴⁹ Bu bağlamda AB'nin AKP çerçevesinde Doğu Komşuları ile ilişkilerini belli sektörlerde geliştirmeyi amaçlayan Doğu Ortaklığı girişimi Polonya ve İsveç'in öncülüğünde Aralık 2008'de başlatılmıştır. 7 Mayıs 2009'da ki Prag Zirvesiyle resmen başlayan Doğu Ortaklığı girişimi belli öncelikler belirleyerek hem ikili hem de bölgesel düzeyde ortaklık yürütülmesini öngörmektedir. Doğu Ortaklığı'nın amaçları, AB ve Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) üyesi olmayan Doğu Avrupa ve Kafkasya'da bulunan 6 komşu ülke (Azerbaycan, Belarus, Ermenistan, Gürcistan, Moldova ve Ukrayna) ile güçlü ve karşılıklı yarar sağlayan ekonomik ve ticari ilişkiler kurmak, serbest ticaret anlaşmaları imzalamak, bu ülkelerde refah ve istikrara katkıda bulunmak ve enerji ve ulaşım konusunda iş birliği yapmaktır.⁵⁰ Doğu Ortaklığı çerçevesindeki ikili ve çok taraflı düzenlemeler AB ve Doğu komşuları arasında yolsuzluk, yasa dışı göç ve organize suçlarla mücadelede ortak hareket edilmesi, siyasal iş birliği gibi pek çok konuyu da kapsamaktadır. Ayrıca bu ülkelerin vatandaşlarının AB'ye daha kolay seyahatini mümkün kılacak tam bir vize serbestisi sağlanması da uzun vadeli amaçlar arasındadır. Ayrıca AB'nin, Doğu Ortaklığı'na dâhil edilen ülkelerin demokratik, insan haklarına ve hukukun üstünlüğüne saygılı, piyasa ekonomisine uyum sağlamış ülkeler haline gelerek AB değer ve normlarına yakınlaşması ve aradaki farklılıkların azaltılması gibi normatif hedefleri de vardır.

Tüm bu hedeflere ulaşma isteğinin yanı sıra bölgede yaşanan gelişmeler de Birliği AKP'nin bölgesel temelde derinleşmiş hali olarak kabul edilen Doğu Ortaklığı'nı geliştirmeye itmiştir. 2008 yılının Ağustos ayında meydana gelen Rusya-Gürcistan savaşı hem Rusya'nın bölgedeki askeri varlığını AB'ye bir kez

⁴⁹ Turgut Kerem Tuncel, "Avrupa Birliği'nin 'Doğu,' 'Doğu'nun Avrupa Birliği Serüveni: "Doğu Ortaklığı'nın On Bir Yılı", 1.7.2020, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/AVRUPA-BIRLIGI-NIN-DOGU-DOGU-NUN-AVRUPA-BIRLIGI-SERUVENI-DOGU-ORTAKLIGI-NIN-ON-BIR-YILI>, Erişim: 2.7.2021

⁵⁰ Council of the European Union, "Joint Declaration of the Prague Eastern Partnership Summit", 7.5.2009, https://www.consilium.europa.eu/media/2009/31797_eap_declaration.pdf, Erişim: 17.3.2021

daha hatırlatmış hem de bölge güvenliğinin AB için ne kadar önemli olduğunu ve AB güvenliğini doğrudan etkileyebileceğini göstermiştir. Her ne kadar Doğu Ortaklığı girişimini yalnızca 2008’de yaşanan savaş ile ilişkilendirmek doğru olmasa da Rusya-Gürcistan savaşının ardından Doğu Ortaklığı’nın hazırlanma sürecinin hız kazandığını söylemek mümkündür.⁵¹ AB, Batı yanlısı ve Rusya karşıtı politikalar izleyen Gürcistan’a Rusya ile yaşadığı savaşta yeterince destek verememiştir.⁵² Bu bağlamda Doğu Ortaklığı Gürcistan’a ve bölge ülkelerine gereken desteğin verilmesi ve Moskova’nın bölgede benzer hamleler yapmasının önlenmesine yönelik bir strateji olarak görülmüştür.⁵³ Aslında DOP içinde yer alan ülkelerin uzun süre Rusya’nın etkisi altında oldukları düşünülürse zaten Doğu Ortaklığı girişimini AB-Rusya ilişkilerinden bağımsız değerlendirmek mümkün olmayacaktır.⁵⁴ Ayrıca Prag Zirvesi sonrası açıklanan bildiriye “Doğu Ortaklığı’nın, daha iyi düzenleme, enerji verimliliği ve yenilenebilir enerji kaynaklarının daha fazla kullanımı da dâhil olmak üzere, uzun vadeli, istikrarlı ve güvenli enerji arzı ve aktarımı ile ilgili iş birliği yoluyla enerji güvenliğini güçlendirmeyi amaçladığı” söylenmiş⁵⁵ ve böylece Doğu Ortaklığı’nın Birliğin enerji ile ilgili hedeflerine ulaşması konusunda önemli bir araç olarak görüldüğü vurgulanmıştır. Petrol ve doğalgaz rezervlerine sahip Azerbaycan’ın ve enerji nakil yolları üzerinde yer alan Moldova, Ukrayna, Ermenistan ve Gürcistan gibi ülkelerin Doğu Ortaklığında yer alması AB’nin enerji konusunda Rusya’ya olan bağımlılığının azaltılması anlamında önemli görülmüştür. Özellikle 2009 yılı başında Rusya ve Ukrayna arasında yaşanan ve AB üye ülkelerini de doğrudan etkileyen enerji krizi, bölgenin Birliğin enerji güvenliği için önemini bir kez daha göstermiştir.

Rusya, AB’nin Sovyetlerden bağımsızlığını kazanan ülkeleri kendine çekmek ve böylece nüfuz alanını genişletmek için geliştirdiğini düşündüğü Doğu Ortaklığı girişimine başından beri şüpheyle yaklaşmış ve tavrı genellikle olumsuz olmuştur.⁵⁶ AB liderleri ise Doğu Ortaklığı’nın Rusya’yı hedef almadığını ve ona karşı bir girişim olmadığını defalarca vurgulamışlardır. AB Ortak Dış Politika ve Güvenlik Yüksek Temsilcisi Javier Solana “Bu, Rusya’ya karşı bir girişim değil. Aslında çok iyi bildiğiniz gibi Rusya ... ile gerçekleştirilecek bazı programlarda iş birliği

⁵¹ Hamzaoğlu, “Komşuluk Politikası,” s.514.

⁵² Özdaşlı, “Avrupa Komşuluk Politikası,” s.137.

⁵³ Age.

⁵⁴ Kamal Adıgözeloğlu, “Doğu Ortaklığı’nın 10 yıllık yolu: Güney Kafkasya ülkelerinin farklı yaklaşımları.”Newtimes, 6.9.2019, <http://newtimes.az/tr/organisations/6205/>, Erişim:12.6.2021

⁵⁵ Council of the European Union, “Joint Declaration of the Prague Eastern Partnership Summit”

⁵⁶ Sol, “Rusya Doğu Ortaklığı Girişimi’nden rahatsız”, 12.7.2021, <https://haber.sol.org.tr/dunyadan/rusya-dogu-ortakligi-girisimi-nden-rahatsiz-haberi13962->, Erişim: 8.11.2021

yapılacak. Bu sürece başlarken sahip olduğumuz felsefe budur” sözleri ile Doğu Ortaklığı girişiminin amacını ortaya koymuş ve Rusya’nın kaygılarını gidermeye çalışmıştır.⁵⁷ Ancak AB’den gelen açıklamalara rağmen bu girişim Rusya’yı rahatsız etmiştir. Rusya Cumhurbaşkanı Medvedev, Doğu Ortaklığının bazı Doğu Avrupa ülkeleri tarafından Rusya karşıtı bir girişime dönüştürülmek istendiğini belirterek, bu durumdan duydukları rahatsızlığı dile getirmiştir.⁵⁸ Doğu Ortaklığı girişiminin Rusya ve AB arasında bir gerginlik yarattığı açıktır ve ilişkilerde artan tansiyon 2010’ların başlarında da derin ekonomik entegrasyon konusunda açık bir rekabete dönüşmüştür.⁵⁹ Hatta Moskova AB’nin geliştirdiği Doğu Ortaklığı’na ve bu sayede Doğu Avrupa ve Kafkasya’da artan varlığına cevaben somut bir adım atmış ve bu program içinde yer alan ülkeler için AB’ye alternatif olarak sunduğu Avrasya Ekonomik Birliği’ni (AEB) başlatmıştır.⁶⁰

Avrupa Komşuluk Politikası ve Ermenistan

Komşuluk Politikası Öncesinde AB’nin Güney Kafkasya Bölgesi ve Ermenistan’a Bakışı

Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından Ermenistan 21 Eylül 1991 tarihinde bağımsızlığını elde etmiştir. Soğuk Savaş sonrası dönemde AB’nin Ermenistan’a yönelik politikaları incelendiğinde, 1990’lar boyunca Güney Kafkasya üçlü ülkeler (Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan) grubunun bir üyesi olarak görüldüğü ve değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Sovyetler Birliği’nin çöküşü ile bağımsızlıklarını kazanan bölge ülkeleri, Rusya, İran ve Türkiye gibi komşularından yakın ilgi görürken, coğrafi uzaklıkları nedeniyle Avrupa’nın çok az tanıdığı ve dikkatini çekmeyen ülkeler olmuşlardır. AB iç ve dış güvenliği için oldukça büyük öneme sahip olmalarına rağmen 1990’ların sonlarına kadar Ermenistan ve diğer Güney Kafkasya ülkeleri, AB ajandasının üst sıralarında kendilerine yer bulamamışlardır. Birlik, Orta ve Doğu Avrupa genişlemesine ve Rusya ile ilişkilerine önem verirken, Güney Kafkasya ülkeleri için etkin bir politika geliştirememiş ve bölge ülkelerini ikinci plana atmıştır.⁶¹

⁵⁷ Deutsche Welle, “AB’nin Doğu Ortaklığı umutlu başladı”, <https://p.dw.com/p/HIXz>, Erişim:14.7.2021

⁵⁸ Sol, “Rusya Doğu Ortaklığı Girişimi’nden rahatsız.”

⁵⁹ Laure Delcour, “Dealing with the elephant in the room: the EU, its ‘Eastern neighbourhood’ and Russia,” *Contemporary Politics*, 24, No.2018) 1), p.22.

⁶⁰ Ali Onur Özgelik ve Sopiiko Zandaradze, “Avrupa Birliği Doğu Ortaklığı Projesinin Gürcistan’a Etkisi,” *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 8, No.2020) 1), s.178.

⁶¹ Laure Delcour, “The European Union’s Policy in the South Caucasus: In Search of a Strategy.” *Reassessing Security in the South Caucasus* içinde, Ashgate, 2011.

Öte yandan, Soğuk savaşın bitmesiyle Güney Kafkasya ülkeleri kendilerini ekonomik ve siyasi istikrarsızlıkların ortasında bulmuştur. Bağımsızlıklarını kazandıktan sonra bu ülkelerde yaşanan çatışmalar ve ekonomik çöküşler, toplumların parçalanması ve yoksullaşması, ve farklı ölçü ve kategorilerde ortaya çıkan oligarşik güç yapıları ülkeleri derinden etkilemiştir.⁶² Tüm bu faktörler bir araya gelerek bölgede demokrasinin gelişimini, sosyal ve ekonomik kalkınmayı, güvenlik alanındaki reformları ve bölge ülkeleri arasındaki iş birliğini olumsuz yönde etkilemiş ve her bir Güney Kafkasya ülkesi kendi özellikleri doğrultusunda bu durumu farklı tecrübe etmiştir.

1991 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra Azerbaycan toprağı olan Dağlık Karabağı uluslararası hukuka aykırı bir şekilde işgal eden Ermenistan, kendini istikrarsız bir ortamda bulmuştur. Türkiye, İran, Azerbaycan ve Gürcistan arasında sıkışan ve denize çıkışının olmamasının getirdiğı jeopolitik zorlukları yaşayan Ermenistan, Azerbaycan petrol ve doğalgazının uluslararası piyasalara ulaştırılmasını sağlayan Bakü-Tiflis-Ceyhan gibi projelere de dâhil olamamıştır. Ayrıca “Ermeni soykırımı” ve “Türkiye topraklarında hak” iddiaları Türkiye ile diplomatik ilişkilerin gelişmesini engellemiştir. Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye arasındaki yakın ilişkiler Ermenistan’ı yalnızlaştırırken, Rusya’dan aldığı destek dışında bölgesinde iyi ilişkiler kuramayan Ermenistan reformlar konusunda da Azerbaycan ve Gürcistan’ın gerisinde kalmıştır.⁶³

Ermenistan’ın bölgesinde yaşadığı sorunlar ve bağımsızlığını elde ettikten sonra da Rusya’dan askeri, siyasi ve ekonomik destek almaya devam etmesi Erivan’ın Moskova’ya olan bağımlılığının sürmesine neden olmuştur. Rusya ve Ermenistan arasında askeri alandaki yakın ilişkinin en temel örneğı Ermenistan’da bulunan Rus askeri üsleridir. 16 Mart 1995 yılında Rusya ve Ermenistan arasında imzalanan ve Ermenistan’da Rus askeri üssü kurulmasını ve bu ülkede kalma süresini düzenleyen anlaşmayla Erivan yakınları ile Gümrü’de iki Rus askeri üssü kurulmuştur.⁶⁴ Güney Kafkasya’da Rusya’nın askeri üslerinin bulunduğu tek ülke Ermenistan’dır. Aralarındaki bu yakın askeri ilişkinin bir sonucu olarak Rusya Ermeni Ordusu’nun en önemli silah ve mühimmat tedarikçisi konumundadır ve Erivan’ın Moskova’ya hem ciddi boyutta hem de uzun vadeli borçlanmasına sebep olan bu durum Ermenistan’ın Rusya’ya ekonomik olarak da bağımlı hale

⁶² Rövsen Şahbazov, *Yeni Küresel Sistemde Avrupa Birliğı ve Güney Kafkasya Genişleme ve Komşuluk Politikası Ekseninde, EkoAvrasya Yayınları*, Ankara, 2015, s.93.

⁶³ Özdağı, “Avrupa Komşuluk Politikası”, 138.

⁶⁴ Chiara Loda, “The European Union as a normative power: the case of Armenia”, *East European Politics*, 33, No.2017) 2), s.279.

gelmesine sebep olmuştur. Ayrıca Ermenistan enerji ile ilişkili varlıklarını 2000-2001 döneminde uluslararası borcu karşılığında Rusya'ya satmış, İran'a uzanan boru hatlarının büyük bir kısmını Rusya'ya devretmiş⁶⁵ ve askeri ve ekonomik bağımlılığına enerji alanındaki bağımlılığı da eklenmiştir.

Aslında Ermenistan bir yandan bu kadar bağımlı olduğu Rusya ile iş birliğini devam ettirirken, diğer yandan da Batılı devletlerle yakın ilişkiler kurmaya çalışmış ve Avrupa Konseyi, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) gibi Avrupa menşeli örgütlere dâhil olmuştur.⁶⁶ Ancak, 1990'ların başlarında AB'den yeterince ilgi görmeyen Ermenistan'a diğer bölge ülkeleri ile yalnızca küçük miktarda ekonomik yardımlar yapılmış ve teknik destek sağlanmıştır. Bu dönemde AB'nin temel teknik ve finansal destek aracı Ermenistan Bağımsız Devletler Topluluğu'na Teknik Yardım (TACIS) programı olmuştur. Ermenistan TACIS programının başlıca etki alanları özel sektörün gelişimi, Kamu Yatırım Programı uygulanması için destek sağlanması ve insan kaynakları gelişimi olmuştur.⁶⁷ 1990'ların başlarında AB'nin öncelikleri arasında kendine yer bulamayan Ermenistan, 1996 yılında imzalanan ve Temmuz 1999'da yürürlüğe giren OİA ile AB'nin daha yakından ilgilendiği bir ülke haline gelmiştir.⁶⁸ Aslında AB'nin bölgeye ilgi duymaya başlamasının en önemli sebeplerinden biri bölgedeki güvenlik sorunları ve bölgenin birlik güvenliğine tehdit olarak görülmesidir. Örneğin bu bağlamda AB, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ krizinin çözümü için AGİT bünyesinde ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Rusya Federasyonu ve Fransa eş başkanlığında kurulan Minsk Grubu'na destek vererek bölgedeki çatışmaların sonlandırılmasını istemiştir. Ayrıca, Moskova'nın Dağlık Karabağ sorunu başta olmak üzere Güney Kafkasya'daki sorunlar ve dolayısıyla bölge ülkeleri üzerindeki etkisinin farkına varan AB, bu konuların çözümünde Rusya ile de iş birliğine açık olduğunu göstermeye çalışmıştır.⁶⁹ AB-Ermenistan arasındaki OİA, savunma hariç, siyasi diyalog, ticaret, yatırım, ekonomi, kanun yapımı ve kültür gibi pek çok alanda birlik ile Ermenistan arasındaki ilişkilere dayanak oluşturmuştur. Ermenistan ile ekonomik bütünleşme ve siyasi diyalog kurmayı amaçlayan AB-Ermenistan

⁶⁵ Age, s. 280.

⁶⁶ Soner Karagül, "Ermenistan'ın Bağımsızlık Sonrası Avrupa ile İlişkileri", Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları 1, No. 2 (2006), s.129.

⁶⁷ European Commission. "Press Release", 10.7.1996, http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO69-96_en.htm, Erişim: 12.6.2021

⁶⁸ Özdeşli, "Avrupa Komşuluk Politikası", 139.

⁶⁹ Halit Hamzaoğlu, "Komşuluk Politikası ve Doğu Ortaklığı Programı Çerçevesinde Azerbaycan- Avrupa Birliği İlişkileri", Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 11, No. 2020) 21), s.499.

ortaklığı, demokrasiye saygı, uluslararası hukuk ilkeleri, insan hakları ve pazar ekonomisi gibi temel değerlere dayanmaktadır.⁷⁰

2000'lerin başlarında öncelikli öneme sahip konular arasına alınan Güney Kafkasya, 12-13 Aralık 2002 tarihli Kopenhag Zirvesi'nde AB'ye katılacak on yeni ülke ile müzakerelerin tamamlanmasıyla ön plana çıkmıştır. Genişlemeyle birlikte AB'ye komşu olacak olan bölge ülkeleri, 14 Haziran 2004 tarihli Komisyon'un tavsiyesi üzerine 2003 yılında oluşturulan Yeni Komşuluk Politikası'na dâhil edilmiştir.⁷¹ Güney Kafkasya politikasında; güvenlik ve enerji konularına yoğunlaşmış, köktendincilik, terörizm, toprak sorunları, silahlanma ve organize suçlar gibi güvenlik tehditleri ve özellikle bölgeden AB'ye olası göç hareketlerinin birlik güvenliğini doğrudan etkileyeceği düşünülmüştür. Ayrıca bölgedeki zengin petrol ve doğalgaz kaynakları ve bu kaynakları Avrupa'ya taşıyacak yollar üzerinde bulunması enerji konusunda Rusya'ya bağımlı olan AB ülkelerinin hem enerji kaynaklarını hem de enerji yollarını çeşitlendirmesine yardımcı olacak nitelikte görülmüştür.⁷²

Komşuluk Politikası Çerçevesinde AB-Ermenistan İlişkileri

AB, 1990'larda olduğu gibi AKP çerçevesinde de Ermenistan'ı tek başına değerlendirmek yerine Güney Kafkasya'da bulunan diğer iki ülke, Azerbaycan ve Gürcistan ile değerlendirmiştir. Bu doğrultuda bölge ülkelerinin AKP'ye resmi olarak dâhil edilmelerinin ardından üç Güney Kafkasya ülkesi ile de eylem planları 14 Kasım 2006 tarihinde imzalanmış ve politika tamamen faaliyete geçmiştir. Her ne kadar eylem planları aynı gün imzalsan ve içerik olarak birbirine benzese de, üç ülkenin AB ile olan ilişkilerinden beklentileri birbirinden farklıdır. Gürcistan komşuluk politikasını AB üyeliği için önemli bir adım olarak görürken, Azerbaycan ise AB ile olan ilişkisini enerji ekseninde değerlendirmekteydi. Ermenistan'ın AB ile olan ilişkisi ise dış politikada Rusya'ya olan bağımlılığın otürü daha çok ekonomik temellere dayanıyordu.⁷³

Brüksel ile ülkelerin yönetimleri tarafından eylem planları hazırlanırken ülkelerin özellikleri dikkate alınmış, sivil toplum örgütlerinin katılımı sağlanmıştır. Ermenistan'da 40 sivil toplum kuruluşunun oluşturduğu koalisyon 2005 yılı baş-

⁷⁰ Delegation of the European Union to Armenia, "Armenia and the EU", 11.5.2016, https://eeas.europa.eu/delegations/armenia_en/896/Armenia20%and20%the20%EU, Erişim: 12.6.2021

⁷¹ Commission of the European Communities, "European Neighbourhood Policy Strategy Paper."

⁷² Elkhan Nuriyev, "EU Policy in the South Caucasus: A View from Azerbaijan," *CEPS Working Document no. 272*, (Temmuz 3 :2007).

⁷³ Emel Oktay, "Avrupa Komşuluk Politikası ve Azerbaycan: Eleştirel Bir Değerlendirme", *Bilig*, No. 75 (Bahar 2015), s.-75 102.

larında Komşuluk Politikası ile ilgili çalışmalarına başlamış ve hükümetle olan iş birliklerinin de oldukça başarılı olduğunu belirtmişlerdir.⁷⁴ Süreçte görev alan AB uzmanları da müzakere sürecinin en kolay Ermenistan ile sürdürüldüğünü vurgulamışlardır. Ermenistan'ın daha sınırlı doğal kaynaklara sahip olması, coğrafi olarak bölgede sıkışmış olması ve Avrupa ile yakın ilişkileri bir çıkış yolu olarak görmesi ve diasporası sayesinde Avrupa ile geleneksel ilişkileri, müzakere sürecinin rahat ilerlemesinde etkili olmuştur.⁷⁵ AB ve Ermenistan hükümetinin birlikte oluşturdukları ve 14 Kasım 2006 tarihinde kabul edilen eylem planında sekiz öncelikli alan belirlenmiştir: demokratik yapılar, yargı reformları ile hukukun üstünlüğünün, yolsuzluk ve rüşvetle mücadelenin güçlendirilmesi; uluslararası taahhütler uyarınca insan hakları ve temel özgürlüklere saygının güçlendirilmesi; yoksulluğu önleyici çabalar ve sosyal uyumu güçlendirme, böylece çevrenin korunması dâhil sürdürülebilir kalkınmanın uzun dönemli amacına katkıda bulunma gibi daha fazla ekonomik gelişmenin cesaretlendirilmesi; özel sektöre yönelik büyümenin güçlendirilmesi ve yatırım ortamının iyileştirilmesi; ekonomik yasal düzenlemenin ve yönetsel uygulamaların yakınlaşması; Medzamor Nükleer Güç Santrali'nin kapatılmasını da kapsayan enerji stratejisinin geliştirilmesi; Dağlık Karabağ anlaşmazlığının barışçıl yollarla çözümüne katkı sağlanması ve bölgesel kalkınma alanındaki çabaların geliştirilmesidir.⁷⁶

2007 Ulusal Güvenlik Stratejisi'nde Ermenistan'ın hem Avrupa yapıları hem de AB ile olan ilişkileri ülkenin dış güvenlik stratejisinin çok önemli bir parçası olarak görülmüştür. Ayrıca Avrupa ile yakın ilişkilerin Ermenistan'ın Avrupa kalkınma modelini benimsemesini, AB tarafından desteklenen bölgesel taşıma ve enerji iş birliği programlarına katılımını ve eğitim sisteminin reformunu da sağlayacağı düşünülmüştür.⁷⁷ Her ne kadar AKP çerçevesinde AB-Ermenistan ilişkilerinin canlanacağına dair umutlar ortaya çıksa da, AB'nin üç Güney Kafkasya ülkesi ile ilişkilerini bölgede yalnızca Tiflis'te bulunan delegasyonu vasıtasıyla yürütmesi ve 2008 yılına kadar Ermenistan'da AB Delegasyonunun açılmaması nedeniyle AB ve Ermenistan arasında çok da yakın ilişkiler kurulamamıştır.⁷⁸ Aslında genel olarak Ermenistan iç pazarının AKP'den ne kazanacağı konusundaki belirsizlik,

⁷⁴ Şahbazov, Yeni Küresel Sistemde Avrupa Birliği, s.126-125.

⁷⁵ Şahbazov, Yeni Küresel Sistemde Avrupa Birliği, s.126.

⁷⁶ EU Neighbours, "EU-Armenia Action Plan", 2006, <https://library.euneighbours.eu/content/eu-armenia-action-plan>, Erişim: 20.5.2020

⁷⁷ Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, "Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi", 26.1.2007, <https://www.mfa.am/filemanager/Statics/Doctrineeng.pdf>, Erişim: 20.12.2020

⁷⁸ Laure Delcour ve Kataryna Wolczuk, "The EU's Unexpected 'Ideal Neighbour'? The Perplexing Case of Armenia's Europeanisation", *Journal of European Integration*, 37, No. 2015) 4), p.499.

Ermenistan'a gerekli reformları yapmak için somut teşvikler sunma konusunda yetersiz kalmıştır.⁷⁹ Ancak 2009 yılında hayata geçirilen Doğu Ortaklığı, AB ve Ermenistan arasındaki ilişkilerde yeni bir başlangıç yaratmıştır. Doğu Ortaklığı, Ermenistan'ın siyasi, ekonomik ve jeopolitik anlamda zorluklar yaşadığı bir dönemde başlaması nedeniyle ülke için oldukça önemli olmuştur. 2009 ekonomik krizi, 2008 Gürcistan savaşı ve Türkiye ile başarısız olan yakınlaşma süreci Ermenistan'ı birçok açıdan savunmasız hale getirmiş ve AB'den gelen Doğu Ortaklığı çerçevesinde Ermenistan'ı modernleştirme ve AB'ye yakınlaştırma önerisi ülke için bir hayatta kalma stratejisi olmuştur.⁸⁰ Bu nedenle Ermenistan'daki hükümet, muhalefet ve toplum, AB ile daha yakın ilişkilerin ve Doğu Ortaklığı'nın Ermenistan'a yapacağı olası katkılar konusunda diğer AKP ülkelerinden daha iyimser olmuşlardır. AB uzak bir dış aktör yerine Ermenistan'ın modernleşmesine katkıda bulunacak çok önemli bir ortak olarak görülmeye başlanmıştır.⁸¹ Ermenistan hükümeti AB bütünleşmesini ticaret, yatırım ve yardım açısından ekonomik bir fırsat olarak görmüş ve ülkenin bölgedeki rolünü de geliştireceğine inanmıştır.⁸² Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan da Aralık 2011'de Marsilya'da yaptığı konuşmada, "Avrupa Birliği, dünyadaki en önemli ortaklarımızdan biri olmakla kalmayıp, aynı zamanda reformların uygulanmasında ve ülkenin ekonomik ve genel istikrarının güçlenmesinde bize yardımcı olmaktadır"⁸³ sözleri ile bunu açıkça vurgulamıştır.

Bu bağlamda AB'nin AKP çerçevesinde en güçlü teşviklerinden birisi Ermenistan'a ayırdığı fonlar olmuştur. AKP'nin temel finansman aracı ve komşuluk politikasının en önemli araçlarından biri olan Avrupa Komşuluk Politikası Enstrümanı'nın (AKPE) amacı AB ve komşu ülkeleri arasında ortak refah ve güvenlik alanlarının yaratılması, iyi ve yakın komşuluk ilişkilerinin geliştirilmesi ve bu amaçlara ulaşmak için gerekli olan kaynağın sağlanmasıydı. Bu amaç doğrultusunda 2007 ve 2013 yılları arasındaki dönem için AB Ermenistan'a yaklaşık 281,5 milyon Euro kaynak ayırmıştır. 2014-2020 dönemi için AKPE, Avrupa Komşuluk Enstrümanı (AKE) ile değiştirilmiş ve komşuluk politikasının en önemli AB mali aracı olmuştur. 2014-2017 yıllarında, AKE'nin Ermenistan'a ikili yardımları 140

⁷⁹ Age, p.499.

⁸⁰ Laure Delcour ve Kataryna Wolczuk, "Armenia is becoming an important test-case for relations between the EU and the Eurasian Economic Union", 13.5.2015, <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/13/05/2015/armenia-is-becoming-an-important-test-case-for-relations-between-the-eu-and-the-eurasian-economic-union/>, Erişim: 16.7.2021

⁸¹ Delcour ve Wolczuk, "The EU's Unexpected 'Ideal Neighbour'?"

⁸² Nelli Babayan and Natalia Shapovalova, "Armenia: the Eastern Partnership's unrequited suitor" FRIDE Policy Brief, No. 94 (Eylül 2011), p.2.

⁸³ Delcour ve Wolczuk, "The EU's Unexpected 'Ideal Neighbour'? s.500.

ve 170 milyon Euro arasında ülkenin ihtiyaç ve reform taahhütlerine bağlılığına göre gerçekleşmiştir.⁸⁴

Doğu Ortaklığı, Ermeni halkında ise vize serbestisi ihtimali gibi yeni ve somut beklentiler yaratmıştır. Avrupa bütünleşmesinin daha iyi yaşam standartları sağlayacağı ve seyahat prosedürlerini kolaylaştıracağı düşünülmüştür.⁸⁵ Göç alanında AB standartlarını yakalamak için Ermenistan bir dizi reform yapmış ve 2009 yılında Devlet Göç Dairesi, politika oluşturma ve koordinasyon yeterlilikleri olan Devlet Hizmet statüsüne yükseltilmiştir.⁸⁶ Ayrıca 2010 yılında Ermenistan, AB tavsiyeleri doğrultusunda hükümetler arası çalışma grubu oluşturan bir göç yönetimi konsepti benimsemiştir.⁸⁷ AB danışmanları yardımıyla hazırlanan ve performans göstergelerini de içeren ulusal göç eylem planı Kasım 2011’de onaylanmıştır.⁸⁸ Ermenistan’ın göç politikasını AB ile uyumlu hale getirme yolunda attığı adımların bir sonucu olarak Aralık 2012’de vize kolaylığı ve Nisan 2013’te de geri kabul anlaşması imzalanmış ve bu anlaşmalar 2014 yılında yürürlüğe girmiştir.⁸⁹ 2016 yılının sonlarında Gürcistan ve Ukrayna vatandaşları için vize muafiyeti sürecinin önemine vurgu yapan AB dışişleri bakanlarının gündeminde Ermenistan’a vize uygulamasının serbestleştirilmesi de yer almaya başlamıştır.⁹⁰ Her ne kadar Ermenistan Dışişleri Bakan Yardımcısı Vekili Karen Nazaryan, 2020 yılından itibaren Ermenistan vatandaşlarının AB ülkelerine girişleri için vize muafiyeti getirileceğini açıklasa da vize muafiyeti henüz sağlanamamıştır.⁹¹

Ermeni halkının seyahat işlemleri konusundaki beklentisine ek olarak AB’nin Dağlık Karabağ sorununun çözümü konusunda aktif rol oynayacağına dair umutları da vardı.⁹² Ancak, her ne kadar arabuluculuk AB’nin etkin kullandığı politika araçlarından biri olsa ve Dağlık Karabağ sorununun çözümüne katkıda bulunmak hem Ermenistan hem de Azerbaycan eylem planlarında yer alan temel amaçlardan biri olsa da AB’nin Dağlık Karabağ sorununun çözümüne katkısı son derece sınırlı olmuştur. Azerbaycan ile imzalanan Eylem Planı’nda Azerbaycan’ın

⁸⁴ "Armenia", European Commission, 20 Ekim 2018, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/neighbourhood/countries/armenia_en.

⁸⁵ Babayan ve Shapovalova, "Armenia", 2.

⁸⁶ Delcour ve Wolczuk, "The EU's Unexpected 'Ideal Neighbour'?", p.496.

⁸⁷ Age, p.496.

⁸⁸ Age, p.496.

⁸⁹ Delcour ve Wolczuk, "The EU's Unexpected 'Ideal Neighbour'?", pp. 497-496.

⁹⁰ 14.11.2016, AB Ermenistan'la vize muafiyeti Görüşmelerini Başlatabilir, Sputnik Türkiye, <https://tr.sputniknews.com/avrupa/-201611141025801773ab-ermenistan-vize-muafiyet-gorusmeleri/>. Erişim tarihi: 10 Mart 2017.

⁹¹ AVİM, "2020 Yılından İtibaren Ermenistan Vatandaşları AB Ülkelerinde Vizesiz Seyahat Edebilecek", 6.11.2018, <https://avim.org.tr/tr/Bulten/-2020YILINDAN-ITIBAREN-ERMENISTAN-VATANDASLARI-AB-ULKELERINDE-VIZESIZ-SEYAHAT-EDEBILECEK>, Erişim: 17.5.2021

⁹² Babayan ve Shapovalova, "Armenia", p.2.

toprak bütünlüğüne, Ermenistan ile imzalan planda ise kendi kaderini tayin ilkesine yer verilmesi çatışmanın çözümünde uyumlu bir strateji geliştirilemediğini ve sorunun çözümünden çok taraflar arasında orta noktada durarak iki tarafla ılımlı ilişkiler izleme isteğini göstermektedir.⁹³ Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki sorunun çözümünde Minsk Grubu'nu desteklemenin ötesine geçemeyen AB, Dağlık Karabağ sorununun çözümünde görevin AGİT'in Minsk Grubu'nun sorumluluğunda olduğunu söylemiş ancak bu konuda bir çözüme ulaşmaktan çok mevcut durumun korunmasına hizmet ettiği düşünülen Minsk Grubu da etkin bir rol oynayamamıştır.⁹⁴

Rusya'nın Etkisinde AB-Ermenistan İlişkileri

AB-Ermenistan Derin Kapsamlı Serbest Ticaret Anlaşması'nda Rusya Etkisi

AB ve Ermenistan arasında Ortaklık Anlaşması müzakereleri 2010 yılı Temmuz ayında başlamıştır. Anlaşmanın amacı hem ekonomik hem de siyasi açıdan Ermenistan'ı AB'ye daha da yakınlaştırmaktır. Gelecekteki ticari ilişkilerin, Temmuz 1999'dan bu yana yürürlükte olan ve planlanan düzenlemelerin Ermenistan'ın motivasyonuna bağlı olduğu OİA'da öngörülen mevcut iş birliği kapsamının çok ötesinde önemli ölçüde genişlemesi hedeflenmekteydi.⁹⁵ Bu amaçla AB ve Ermenistan arasında Ortaklık Anlaşması'nın bir parçası niteliğinde olan ve daha önce imzalanan anlaşmalardan daha kesin çizgiler çizmeyi amaçlayan Derin Kapsamlı Serbest Ticaret Anlaşması (DKSTA) (Deep and Comprehensive Free Trade Agreements – DCFTA) müzakerelerinin başlatılması öngörülmüş ancak öncesinde AB Ermenistan'ın bir dizi “kilit öneriyi” yerine getirmesini şart koşmuştu.

Haziran 2009'da yayınlanan ve Ermenistan'ı gelecekteki görüşmeler için hazırlamayı amaçlayan bu öneriler ticaretle ilgili kilit düzenleyici alanları kapsamaktaydı. Ermenistan, AB'nin AKPE ve Kapsamlı Kurum Oluşturma programı çerçevesinde sağladığı teknik destekle özellikle sıhhi ve bitki sağlığı önlemleri, gıda güvenliği standartları, rekabet ve devlet yardımı ve fikri mülkiyet haklarının korunması alanlarında önemli reformlar yapmıştır. Ermenistan'ın yeterli ilerleme kaydettiğini düşünen Avrupa Komisyonu üye devletlere Ermenistan ile DKSTA

⁹³ EU Neighbours, “EU-Azerbaijan Action Plan”, 2006, <https://library.euneighbours.eu/content/eu-azerbaijan-action-plan>, Erişim: 20.5.2020

⁹⁴ Füsün Özerdem, “Avrupa Birliği Doğu Ortaklığı Programı ve Program Ülkelerinin Algıları: Üyelik Olmadan Asla”, Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi, 13, No. 1 (Ocak 2012), s.21.

⁹⁵ “EU launches free trade negotiations with Armenia”, European Commission, 22 Ekim 2018, <http://trade.ec.europa.eu/doclib/press/index.cfm?id=777>.

müzakerelerinin başlatılmasını önermiştir. AB Konseyi de 17 Şubat 2012'de AB ve Ermenistan arasında serbest ticaret müzakerelerinin başlatılması için onay vermiş ve aynı yılın Mayıs ayında başlayan müzakereler Temmuz 2013'te tamamlanmıştır.⁹⁶

AB ve Ermenistan arasındaki DKSTA'nın amacı her iki ekonominin de ticaret ve yatırım performanslarını güçlendirmek ve Ermenistan'ın AB ekonomisi ile aşamalı bütünleşmesini kolaylaştırmaktır. Mevcut ticari ilişkilerin ciddi bir şekilde geliştirilmesine olanak sağlayacak olan DKSTA, yürürlüğe girer girmez mallar üzerindeki gümrük vergilerinin büyük kısmının kaldırılmasını öngörüyor ve fikri mülkiyet hakları, menşe kuralları, gümrük ve ticaretin kolaylaştırılması gibi ticareti düzenleyen kuralları da kapsıyordu. Anlaşma, Ermenistan'ın ticaretle ilgili çeşitli sektörlerindeki yasa, norm ve yönetmeliklerin AB ile uyumlu hale getirilmesini ve Ermeni ekonomisinin kilit sektörlerinin AB standartlarını yakalamasını sağlayacaktır.⁹⁷ AKP ve Doğu Ortaklığı çerçevesinde AB ile Ermenistan arasındaki DKSTA müzakerelerinin Mayıs 2013'te tamamlanmasının ardından anlaşmanın 28-29 Kasım 2013 tarihinde Litvanya'nın başkenti Vilnius'ta düzenlenecek olan AB Doğu Ortaklığı Zirvesi'nde imzalanması bekleniyordu. Ancak Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan 3 Eylül 2013'te Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin ile yaptığı görüşme sonrasında ülkesinin Avrasya Gümrük Birliği'ne (AGB) katılma niyetini duyurdu.⁹⁸ Sarkisyan'ın AGB'ye katılma kararı hem Ermenistan'da hem de AB'de tedirginlik ve şaşkınlık yaratırken, aynı zamanda Erivan'ın AB yerine Rusya'yı tercih ettiği şeklinde yorumlandı.⁹⁹ Serj Sarkisyan açıklamasında bu kararın Ermenistan'ın ulusal çıkarları için alınmış rasyonel bir karar olduğunu ancak kararın AB kurumları ile yapılan iş birliği ve diyalogu da reddetmek anlamına gelmediğini söyledi ve AB ile sürdürdükleri reform sürecine devam etmek istediklerini de ekledi.¹⁰⁰ Aslında bu açıklama öncesi Ermenistan dış politikası askeri olarak ülkeyi koruyan Rusya ve ekonomik kalkınmasına yardımcı olan AB arasında izlediği bir denge politikasına dayanıyordu. Komşuluk Politikası ve Doğu Ortaklığı çerçevesinde AB'nin bölgede artan etkisinin Rusya'yı rahatsız ettiği ve öncesinde AGB'ye katılmayan ve iş birliği konusunda yalnızca

⁹⁶ Age.

⁹⁷ Delegation of the European Union to Turkey, "EU launches free trade negotiations with Armenia", 20.2.2012, <https://www.avrupa.info.tr/en/pr/press-releases-eu-launches-free-trade-negotiations-armenia1307->, Erişim: 25.5.2021

⁹⁸ Delcour ve Wolczuk, "Armenia is becoming an important test-case."

⁹⁹ Delcour ve Wolczuk, "The EU's Unexpected 'Ideal Neighbour'?", s.503.

¹⁰⁰ Özdeşli, "Avrupa Komşuluk Politikası", 141; Delcour ve Wolczuk, "The EU's Unexpected 'Ideal Neighbour'?", p.503.

bir mutabakat anlaşması imzalayan Ermenistan'ı kararını değiştirmesi konusunda zorladığı düşünülmüştür.

Dağlık Karabağ konusunu ve buna bağlı Güney Kafkasya'daki güvenlik zafiyetini hem Ermenistan hem de Azerbaycan'a karşı kullanan Rusya, Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan'ın yaptığı açıklamadan kısa bir süre önce Azerbaycan ile enerji, ulaşım ve savunma alanlarında anlaşmalar imzalamıştı.¹⁰¹ Rusya Devlet Başkanı Putin'in Bakü ziyareti sırasında iki ülke arasında askeri alandaki ticaret hacminin yaklaşık 4 milyar dolar olduğu ortaya çıktı. Rusya'nın Azerbaycan ziyaretinin, enerji ve silah anlaşmaları yapmak dışında bir diğer amacının da AB'ye yakınlaşan ve AB ile müzakereleri 4 yıl süren serbest ticaret anlaşmasını imzalamak üzere olan Ermenistan'a gözdağı vermektir.¹⁰²

Putin'in tavrı, 2010 yılında aldığı bir kararla Gümrü'deki askeri üssün kullanım sözleşmesini 2044 yılına kadar uzatan Erivan'ın¹⁰³ Azerbaycan veya Türkiye ile bir sorun yaşaması durumunda Ermenistan'ın güvenliğini sağlayacağını düşündüğü ve Ermeni Ordusu'nun en önemli silah ve mühimmat tedarikçisi konumunda olan Rusya'ya arkasını dönmeyi göze alamayacağı fikrinin bir sonucu olduğunu düşündürmüştür. Ayrıca, daha önce enerji ile ilişkili varlıklarını uluslararası borcuna karşı Rusya'ya satan Erivan, 2014 yılında Gazprom'un tüm Ermeni gaz sektörünü satın alması ve Ermenistan'ın 2043 yılına kadar başka tedarikçilerden gaz almaya çağının taahhüdünü vermesiyle enerji alanında da Rusya'ya bağımlı hale gelmişti.¹⁰⁴ Hem güvenlik hem de enerji konularında Rusya'ya ciddi bir bağımlılığı olan ve bu bağımlılık nedeniyle alacağı kararları ve atacağı adımları sınırlanan Ermenistan da bu gözdağı karşısında geri adım atmak zorunda kalmış ve Rusya'da amacına ulaşmıştır.

Her ne kadar Ermenistan Cumhurbaşkanı'nın yaptığı açıklama Ermenistan'ın AB ile olan süreci devam ettirme isteğini yansıtsa da Ermenistan'ın AGB üyeliğinin kendi müktesebatının kabulüyle uyumlu olmaması nedeniyle süreç AB tarafından büyük oranda askıya alınmıştır. Gümrük Birliği içindeki ülkelerin ortak bir dış ticaret politikaları olması sebebiyle bireysel ticaret politikası yürütmeleri de zaten mümkün değildir. Bu doğrultuda AB'nin genişlemeden sorumlu komiseri

¹⁰¹ TRT Haber. "Putin'den Azerbaycan'a "enerji ve askeri" çıkarma", <https://www.trthaber.com/haber/dunya/putinden-azerbaycana-enerji-ve-askeri-cikarma97198-.html>, Erişim: 2.8.2021

¹⁰² Joshua Kucera, "In Baku, Putin Brings Gunboats Along With Diplomacy", *Eurasianet*, 14.8.2013, <http://www.eurasianet.org/node/67392>, Erişim: 22.6.2021

¹⁰³ Laure Delcour, "Faithful but Constrained? Armenia's Half-Hearted Support for Russia's Regional Integration Policies in the Post-Soviet Space." *The Geopolitics of Eurasian Economic Integration* içinde, London: London School of Economics IDEAS, 2014, p.41

¹⁰⁴ Age, s.44

Stefan Füle, AGB'ye katılacağını açıklayan Ermenistan'ın Vilnius Zirvesi'nde AB ile Ortaklık Anlaşmasını paraflemasının mümkün olmayacağını açıklamıştır.¹⁰⁵ Yine benzer şekilde Sarkisyan'ın kararını açıkladığı dönemde AB Dönem Başkanı olan Litvanya'nın Dışişleri Bakanı Linas Linkevicius da Ermenistan'ın kararına saygı duyduklarını ancak farklı tarife gereksinimlerinden dolayı Ermenistan'ın aynı anda hem Rusya ile hem de AB ile böyle bir ortaklığa gitmesinin mümkün olmadığını söylemiştir.¹⁰⁶

Rusya, kendi ekonomik bütünleşme projesi olan AGB'yi AB'ye bir alternatif oluşturmak amacıyla 2015 yılında AEB ile değiştirmiştir. 29 Mayıs 2014'te Belarus, Kazakistan ve Rusya tarafından imzalanan ve 1 Ocak 2015'te yürürlüğe giren anlaşmayı Ermenistan 9 Ekim 2014 tarihinde imzalamış ve 2 Ocak 2015'te siyasi ve ekonomik konularda iş birliği yapılması amacıyla kurulan AEB'ye katılmıştır. Ermenistan'ın Eylül 2013'te aldığı AB ile DKSTA'yı da kapsayan Ortaklık Anlaşması'nı imzalamama kararına ve AEB üyeliğine rağmen AB, Ermenistan ile yakın ekonomik ilişkilerin peşini bırakmamıştır. Başka bir deyişle tercih yapmak zorunda kaldığında tercihini Rusya'dan yana kullanmasına rağmen AB'nin Ermenistan'a karşı ayrıcalıklı tavrında bir değişim olmamıştır. AB'nin Ermenistan ile ilişkilerini ilerletme ısrarının en önemli sebebi de Rusya'nın bölgede artmakta olan etkisinden duyduğu rahatsızlıktır.¹⁰⁷

Ermenistan ve AB, Erivan'ın AEB'ye olan yeni yükümlülükleri elverdiği ölçüde siyasi ve ticari diyaloglarını sürdürmüşlerdir.¹⁰⁸ Bu bağlamda AB Yüksek Temsilcisi ve Ermeni Dışişleri Bakanı, Ermenistan'ın AEB üyeliği ile uyumlu olacak yeni bir iş birliği biçimi üzerinde görüşmelere 7 Aralık 2015 tarihinde başlamıştır. AB ve Ermenistan arasındaki OİA'nın yerini alacak olan ve müzakereleri Şubat 2017'de sonuçlanan "Kapsamlı ve Genişletilmiş Ortaklık Anlaşması" (KGOA) 24 Kasım 2017 tarihinde imzalanmıştır. Anlaşmanın bazı bölümleri 1 Haziran 2018 tarihinde geçici olarak uygulamaya sokulmuş ve Ermenistan, AB ülkeleri ve Avrupa Parlamentosu tarafından onaylanmasının ardından 1 Mart 2021 itibarıyla ise tamamen yürürlüğe girmiştir. Birlik ve Ermenistan arasındaki bağların güçlendirilmesini ve vize siyasetinin kolaylaştırılmasını öngören anlaşmanın hedefleri

¹⁰⁵ Armenpress, "EU-Armenia: About Decision to Join the Customs Union", 6.9.2013, <https://armenpress.am/eng/news/732035.html>, Erişim: 16.7.2021

¹⁰⁶ Aljazeera, "AB'den Ermenistan'a: 'Ya Rusya ya biz'", 4.9.2013, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/abden-ermenistanaya-rusya-ya-biz>, Erişim: 7.5.2021

¹⁰⁷ Tutku Dilaver, "Avrupa Birliği'nin Yepyeni ve 'İmtiyazlı' Ortağı: Ermenistan", 6.12.2017, <https://avim.org.tr/tr/Yorum/AVRUPA-BIRLIGI-NIN-YEPYENI-VE-IMTIYAZLI-ORTAGI-ERMENISTAN>, Erişim: 12.11.2021

¹⁰⁸ "Armenia and the EU."

arasında ülkedeki demokrasinin ve siyasi ve iktisadi istikrarın güçlendirilmesine katkıda bulunmak, yolsuzlukla mücadele etmek, insan hakları ve hukukun üstünlüğüne yönelik reformları yerine getirmek, sınır ötesi iş birliğini ve sınır güvenliğini artırarak iyi komşuluk ilişkilerini ve güvenlik ve adalet alanındaki ilişkileri güçlendirmek bulunmaktadır.¹⁰⁹

O dönemki AB Dışişleri ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilcisi Federica Mogherini KGOA'nın imzalanmasından sonra "Ermenistan-AB ilişkileri hiç bu kadar yakın olmamıştı" şeklinde bir açıklama yapmıştır.¹¹⁰ Bunun sebebi ise AB ve Ermenistan arasında imzalanan Anlaşma ile hem AB'nin Ermenistan'da daha etkin bir rol oynayacağı yasal bir zemin yaratılmış hem de Birliğin Ermenistan'ın siyasi alanında daha etkili olmasının yolunun açılmış olmasıdır. Bu sayede Ermenistan'ın siyasi ve hukuki olarak dönüştürüleceği ve böylece AB ile daha uyumlu hale gelen Ermenistan'da Rusya etkisinin de azaltılabileceği öngörülmüştür.¹¹¹ Aslında Ermenistan'ın AGB'ye katılma kararı ardından askıya alınan anlaşmadan kapsam olarak çok farklı olan ve taraflar arasındaki ekonomik ve ticari konulardaki iş birliğini düzenleyen yeni Ortaklık Anlaşması'nda, Ermenistan'ın 2015 yılından itibaren üyesi olduğu AEB'nin düzenlemeleri ile çatışma yaşanmamasına özen gösterilmiştir. Bu, Doğu Ortaklığı girişimini bölgedeki çıkarlarına ve etkinliğine tehdit olarak gören Moskova'nın tereddütlerinin de göz önünde bulundurulduğunu göstermiştir.¹¹²

Öte yandan Rusya'dan da KGOA ile yakınlaşan AB-Ermenistan ilişkilerine karşı olmadıkları yönünde bir açıklama gelmiştir. Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanı Lavrov;

"Ermenistan'ın bütün alanlarda ilişkilerini geliştirme duygusuna sahip olduğu doğrudur. Bu bir ülke için kazandırıcı ve yararlı bir politikadır. Sovyet sonrası ülkeler Rusya ile Batı arasında bir tercih yapma yanlısını kabul etmemelidir. Bu ideolojik ve siyasi güdümlü bir yaklaşımdır. Ben Ermenistan'ın AB ile – Ermenistan'ın başka entegrasyon süreçlerindeki hakları ve sorumluluklarının onaylanmış belgelerle tanınması şartıyla- ilişki kurma ısrarının doğru yönde bir adım olduğuna inanıyorum."¹¹³

¹⁰⁹ European Commission, "Kapsamlı ve Geliştirilmiş Ortaklık Anlaşması", 25.9.2017, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52017JC0037&from=EN>, Erişim: 16.4.2021

¹¹⁰ Alev Kılıç, "Olaylar ve Yorumlar," Ermeni Araştırmaları, No. 2018) 59), s.22

¹¹¹ Dilaver, "Avrupa Birliği'nin Yepyeni."

¹¹² Age.

¹¹³ Laure Delcour ve Narine Ghazaryan, "Armenia: A Precarious Navigation between Eurasian Integration and the European Union", *Principled Pragmatism in Practice* içinde, Brill | Nijhoff, 2021, p. 161.

sözleri ile Ermenistan'ın AEB içindeki hak ve sorumlulukları göz önünde bulundurulması şartı ile KGOA'ya destek verdiklerini belirtmiştir.¹¹⁴

AB ve Ermenistan arasında anlaşmanın imzalanmasından sonra Rusya Dışişleri Bakanlığı temsilcisi Maria Zakharova da yaptığı açıklamada ülkesinin tutumunu "Biz farklı ülkelerle, özellikle Ermenistan ile ilişkilerimizi karşılıklı çıkarlara dayanarak geliştiriyoruz. Aynı zamanda her ülkenin kendi dış siyasi çıkarları, amaçları olduğunu anlıyoruz ve buna saygı duyuyoruz" sözleri ile ifade etmiştir.¹¹⁵ Rusya'nın bu ılımlı tavrı Moskova'nın zaten Ermenistan'dan istediğini aldığı, Erivan'ın Rusya ve AB arasında tercih yapması gerektiğinde tercihinin Rusya'dan yana kullandığı ve bu nedenlerle AB ve Ermenistan arasında imzalanacak daha dar kapsamlı bir anlaşmanın Rusya'yı rahatsız etmediği şeklinde yorumlanmıştır.¹¹⁶

Paşinyan Döneminde AB-Ermenistan İlişkileri ve Rusya Faktörü

AB ve Ermenistan arasında KGOA'nın müzakere süreci ve sonuçlandırılması genel olarak sorunsuz ilerlemiştir ancak söz konusu Anlaşmanın Ulusal Meclis (Ermeni Parlamentosu) tarafından 11 Nisan 2018'de onaylanması, Ermenistan'da oligarşiye, tekelleşmeye, temel hak ihlallerine ve yolsuzluklara karşı ve daha fazla demokrasi ve özgürlük için başlatılan barışçıl protestolar ve sivil itaatsizlik eylemlerinin başlangıcına denk gelmiştir.¹¹⁷ KGOA'nın uygulamaya girmesinin hemen öncesinde, 2018 yılının Nisan ayında Ermenistan iç siyasetinde yaşanmaya başlayan ve "Kadife Devrim" olarak adlandırılan bu gelişmeler sonucu Serj Sarkisyan 23 Nisan 2018'de istifa etmek zorunda kalmıştır. Sarkisyan'ın istifasından sonra Nikol Paşinyan başkanlığında geçici bir hükümet kurulmuş, Aralık 2018'de yapılan erken seçimi de Nikol Paşinyan'ın "Benim Adımım" bloğu oyların yüzde 70,4'ünü alarak kazanmıştır.

Ermenistan'da 2018 baharında gerçekleşen iktidar değişimi ülke içinde gelişen bir süreci yansıtsa da KGOA'nın yürürlüğe girmesiyle AB-Ermenistan ilişkilerinde yaşanması beklenen ivme ile aynı zamana denk gelmiş ve AB ile daha yakın ilişkiler için bir fırsat olarak görülmüştür. Ayrıca Kadife Devrim ile iktidara gelen yeni hükümetin hukukun üstünlüğü, yolsuzlukla mücadele, insan hakları ve temel özgürlüklerin korunması gibi önemli konuları kapsayan reform gündemi ile AB

¹¹⁴ Kılıç, "Olaylar ve Yorumlar," 59, p.22.

¹¹⁵ Alin Özianian, "Ermenistan-AB yakınlaşmasının anlattıkları", 30.11.2017, <http://www.agos.com.tr/tr/lyazi/19787/ermenistan-ab-yakinlasmasinin-anlattiklari>, Erişim: 12.11.2021

¹¹⁶ Age.

¹¹⁷ Anna Khvorostiankina, "The EU-Armenia Comprehensive and Enhanced Partnership Agreement: A New Instrument of Promoting EU's Values and the General Principles of EU Law." içinde *EU External Relations Law*, ed. Stefan Lorenzmeier, Roman Petrov, Christoph Vedder (Springer, 2021).

öncelikleri arasındaki uyum AB-Ermenistan ilişkilerini güçlendirecek önemli bir etmen olarak değerlendirilmiş¹¹⁸ ve bu kapsamda AB'nin Ermenistan'ın en büyük ortağı olacağı düşünülmüştür.¹¹⁹ Birlik yanlısı siyasetçilerden oluşan Paşinyan hükümeti AB tarafından memnuniyetle karşılanmış¹²⁰ ve hazırlanan 2018 Ermenistan İlerleme Raporu'nda da yeni hükümetin açık demokrasinin inşasına inandığı ve ülkenin modernleşmesi için bir dizi reform yapmayı planladığı ve bu reformlar konusunda taraflar arasında imzalanan KGOA'nın da yol gösterici olduğu vurgulanmıştır.¹²¹

Ermenistan'da Kadife Devrim sonucu yaşanan siyasi değişimin AB-Ermenistan ilişkileri için bir fırsat olup olmayacağı kuşkusuz Rusya'nın Ermenistan'ın iç siyasetinde yaşanan gelişmelere nasıl yaklaşacağı ile de doğrudan ilişkili olmuştur.¹²² Moskova, Paşinyan'ın Kadife Devrim olarak adlandırdığı bu devrimi "Rusya'ya karşı girişimler" şeklinde yorumlamış¹²³ ve Rus basınında da bu devrimin Avrupa tarafından desteklendiğine dair haberler çıkmıştır.¹²⁴ Paşinyan'ın Batılı kimliği Ermenistan dış politikasında eksen değişikliğine gidilebileceği konusunda Moskova'da endişe yaratmıştır. Paşinyan'ın 26 Eylül 2018 tarihinde ülkesi adına ilk kez katıldığı Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada "Ermeni Kadife Devrimi olarak bilinen, halk devriminin bir sonucu olarak yakın zamanda Ermenistan Başbakanı olmuş bir lider olarak sizlere hitap etmek büyük bir onurdur" sözleri Rusya'da rahatsızlık yaratmıştır.¹²⁵ Bunun nedeni ise eski Sovyet coğrafyasında "Renkli Devrim" gibi söylemlerin Moskova tarafından desteklenen otokrat yöneticilere karşı yapılan ve AB gibi Batılı aktörler tarafından desteklendiği düşünülen ayaklanmalar için kullanılmış olmasıdır. Paşinyan'ın konuşmasında Ermenistan'daki otokrat rejim ile mücadelesini anlatması Rusya'yı hedef aldığı şeklinde yorumlanmıştır.¹²⁶

¹¹⁸ Delcour ve Ghazaryan, "Armenia," p.157.

¹¹⁹ Tutku Dilaver, "Implementation Of The EU's Normative Power In Armenia: Transformation Or Toleration?," *Review of Armenian Studies*, No. 2020, 42), p.115.

¹²⁰ Age.

¹²¹ European Commission. "Partnership Implementation Report on Armenia", 20.5.2019, https://eeas.europa.eu/sites/default/files/partnership_implementation_report_armenia.pdf, Erişim: 5.11.2021

¹²² Delcour ve Ghazaryan, "Armenia," p.157.

¹²³ Alev Kılıç, "Ermenistan'ın denge politikası merak konusu", Muhammet İkbâl Arslan'ın Röportajı, Anadolu Ajansı, 28.12.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/ermenistan-in-denge-politikasi-merak-konusu/1350936>, Erişim: 20.06.2021

¹²⁴ Tutku Dilaver, "Ermenistan-Rusya Ekseninde Artan Gerginlik ve Güç Mücadelesi", 1.7.2020, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/ERMENISTAN-RUSYA-EKSENINDE-ARTAN-GERGINLIK-VE-GUC-MUCADELESİ>, Erişim: 12.11.2021

¹²⁵ The Prime Minister of the Republic of Armenia, "Prime Minister Nikol Pashinyan delivers speech at UN General Assembly", <http://www.primeminister.am/en/press-release/item/26/09/2018/Nikol-Pashinyan-speech/>, Erişim: 22.12.2020.

¹²⁶ Dinmuhammed Ametbek, "Nikol Paşinyan'ın Çok Taraflı Dış Politikası", ANKASAM, 17.10.2018, <https://www.ankasam.org/nikol-pashinyanin-cok-tarafli-dis-politikasi>, Erişim: 9.5.2021

Ancak yeni yönetim her fırsatta Kadife Devrim'in Ermenistan'ın dış politikasından bağımsız, ülke içindeki ekonomik, sosyal ve politik sorunlardan kaynaklandığını vurgulamıştır. Dışişleri Bakanı Zohrap Mnatsakanyan "Rusya ile ilişkilerimiz dış politika önceliğimizdir ve bu konuda pozisyonumuzda hiç bir değişiklik yok. Kadife Devrim sadece ve sadece iç işlerimizle ilgiliydi... Bu devrimi başka yerlerde olanlarla karıştırmayın" sözleri ile Moskova'nın Ermenistan'ın dış politikası ile ilgili endişelerini yatıştırmak istemiştir.¹²⁷ Rusya Cumhurbaşkanı Vladimir Putin ile ilk görüşmesinde Başbakan Nikol Paşinyan da Rusya'nın Ermenistan'ın stratejik müttefiki olarak kalacağını yinelemiştir,¹²⁸ Ermeni-Rus ilişkilerinin stratejik önemi konusunda Ermenistan'da bir fikir birliği olduğunu ve kimsenin bu konuda kuşkusu olmadığını belirtmiştir.¹²⁹ Ayrıca muhalefette iken Ermenistan'ın çıkarlarına zarar verdiği gerekçesiyle ülkenin AEB üyeliğine karşı olan ve hatta ülkenin Rusya liderliğindeki birlikten ayrılması meselesini gündeme getirmiş olan ve Ermenistan'ın Gümrü şehrinde konuşlanan 102. Rus askeri üssünü hedef alan açıklamalarda bulunan Paşinyan iktidara geldikten sonra bunları tekrarlamamış, aksine AEB'yi geliştirmek için ellerinden gelenin en iyisini yapmaya ve iş birliği için yeni yollar bulmaya hazır olduklarını açıklamıştır.¹³⁰

Erivan her ne kadar Ermenistan dış politikasında bir değişiklik olmadığını söylese ve Rusya ile dost oldukları yönünde açıklamalar yapsa da yeni hükümetin reform gündemi ve Ermeni oligarklara açtığı yolsuzluk soruşturmaları Rusya ile ilişkileri olumsuz etkilemiş ve taraflar arasındaki gerginlik günden güne artmıştır.¹³¹ Paşinyan iktidara geldikten hemen sonra eski yönetimle hesaplaşmaya başlamış ve hem Sarkisyan'a hem de yakın çevresine karşı yolsuzluk operasyonları başlatmıştır. Ardından eski Cumhurbaşkanı Koçaryan, eski Savunma Bakanı Harutunyan ve eski Genelkurmay Başkanı ve aynı zamanda Ortak Güvenlik Anlaşması Örgütü Genel Sekreteri olan General Haçaturov aleyhinde 2008 seçimleri sonrası gösterilere askeri güç kullanılarak müdahale edilmesi ve çok sayıda kişinin ölümü ve yaralanması sebebiyle soruşturma başlatılmıştır.¹³² Koçaryan 27 Temmuz'da tutuklanmış ve bu durum Paşinyan'ın Ermenistan'da Rusya yanlısı siyaseti temsil

¹²⁷ Ametbek, "Nikol Paşinyan."

¹²⁸ Delcour ve Ghazaryan, "Armenia," p.158.

¹²⁹ Reuters, "New Armenian PM tells Putin he wants closer ties with Russia", 14.5.2018, <https://www.reuters.com/article/us-russia-armenia-putin-pashinyan/new-armenian-pm-tellsputin-he-wants-closer-ties-with-russia-idUSKCN11F1A3>, Erişim: 14.5.2021

¹³⁰ Prime Minister, "Nikol Pashinyan attends Supreme Eurasian Economic Council meeting—Armenia takes on EAEU presidency", 6.12.2018, <http://www.primeminister.am/en/press-release/item/06/12/2018/EAEU-meeting/>, Erişim: 15.6.2021

¹³¹ Dilaver, "Ermenistan-Rusya."

¹³² Kılıç, "Olaylar ve Yorumlar," No. 60, s.13.

eden Koçaryan'dan kişisel olarak intikam almak istediği ve Moskova'ya karşı bir gövde gösterisi yaptığı şeklinde yorumlanmıştır.¹³³

Rusya'nın tepkisinden endişe duyan Paşinyan yönetimi, Moskova'dan gelen eleştiriler sonrası sürecin Ermenistan'ın dış politikası ile ilgili olmadığını bir kez daha yinelemiş, Paşinyan hükümetinin hukukun üstünlüğünü sağlama ve yolsuzlukla mücadele hedefinin bir sonucu olduğu yönünde açıklamalar yapmıştır.¹³⁴ Paşinyan da tüm bu reformların Ermenistan devriminin devamı olduğunu, dış politika ile bir bağlantısı bulunmadığını ve Rusya, AB veya ABD yanlısı bir politika değil Ermenistan'ın ulusal çıkarlarına dayanan bir politika izlediklerini belirtmiştir.¹³⁵ Paşinyan yaptığı bir açıklamada Rusya ve AB arasında bir seçim yapmalarının söz konusu olmadığını “Bunun doğru bir formülasyon olduğunu düşünmüyorum. Bir dengeye sahip olmak hedefimiz. Dış politikamızın en önemli amacı bağımsızlığımızı daha güçlü hale getirmek, egemenliğimizi ve güvenliğimizi korumak” sözleri ile ifade etmiştir.¹³⁶ Ancak öbür taraftan Paşinyan, AB ve diğer Batılı aktörlerle olan ilişkilerinde kendi demokrat kimliğini de vurgulayarak ilişkileri ve iş birliğini ilerletmeye çalışmıştır. Paşinyan, 24 Eylül 2018 tarihinde BM Genel Kurulu'nda Nelson Mandela Barış Zirvesi'nde yaptığı konuşmada;

“Ne yazık ki ben kanlı çatışmaların, yozlaşmış yönetim sisteminin ve insanlar arasındaki düşmanlığın; bilgeliği ve barışçıl şekilde bir arada yaşama ihtiyacını gölgelediği bir bölgeden geliyorum. Demokrasilerin birbirlerine karşı savaşmadığı biliniyor. Umarım bir gün bölgemizin demokratik gelişimi; düşmanlık, savaş ve nefret risklerini ortadan kaldıracaktır. Ermenistan bu yola sıkı sıkıya bağlıdır ve bölgesel barış, istikrar ve uzlaşma için güçlü bir duruş sergilemektedir.”

sözleri ile ülkesinin Batı'ya doğru eğilimini açık bir şekilde ortaya koymuştur.¹³⁷

Zaten iyi yönetim, yolsuzlukla mücadele ve hukukun üstünlüğüne yönelik reformların yerine getirilmesi Ermenistan ve AB arasında imzalanan KGOA'nın getirdiği yükümlülüklerdir. Paşinyan da başbakan olduktan sonra yaptığı açıklamada sarf ettiği “AB ile Kapsamlı ve Genişletilmiş Ortaklık Anlaşması yaptık. Hükümetimiz bu anlaşmanın tamamen uygulanması konusunda kararlı. Bu, gerçekten bağımsız hukuk sistemi, yolsuzlukla mücadele ve yolsuzluğu önlemek için

¹³³ Dilaver, “Ermenistan-Rusya.”

¹³⁴ Alev Kılıç, “Olaylar ve Yorumlar,” Ermeni Araştırmaları, No. 2018) 60), s.14.

¹³⁵ Age, s.14.

¹³⁶ Kılıç, “Olaylar ve Yorumlar,” No. 59, s.22.

¹³⁷ Ametbek, “Nikol Paşinyan.”

kurumsal mekanizma kurulması anlamına geliyor” sözleri ile yolsuzlukla mücadele edecekleri ve AB değerleriyle uyumlu politikalar izlemeye devam edecekleri mesajını vermiştir.¹³⁸

Görüldüğü gibi Paşinyan Kadife Devrim sonrası Ermenistan’ın, otokratik ve yozlaşmış yönetimlere destek verdiğini düşündüğü Moskova ile değil Avrupa başta olmak üzere demokratik toplumlarla ortak norm ve değerleri paylaştığına inanmaktadır. Fakat Ermenistan’ın AB ile DKSTA imzalamak yerine AEB’ye katılma kararını belirleyen siyasi ve ekonomik koşullarda bir değişiklik olmaması, yeni Ermenistan yönetiminin AB ile yakınlaşmaya çalışırken Rusya’ya da tamamen arkasını dönmesini engellemiştir. Bu durum Paşinyan hükümetinin bir taraftan AB norm ve değerlerine bağlılığını vurgularken bir yandan da iç siyasette yaşanan gelişmelerin ve alınan kararların Rusya’ya karşı bir eylem olmadığına ve Ermenistan’ın dış politikasında bir değişim yaşanmadığına dair Moskova’yı ikna etmeye çalışması ile de açıkça görülmüştür. Sonuç olarak AB norm ve değerlerini benimseyen ve AB ile yakınlaşmak isteyen ancak Rusya’ya olan ekonomik, güvenlik ve enerji bağımlılığından dolayı da Moskova’ya arkasını dönemeyen ve taraflar arasında bir denge politikası izleyen Paşinyan liderliğinde yeni bir yönetim ortaya çıkmıştır.

İkinci Dağlık Karabağ Savaşı: Ermenistan’da AB’nin Azalan Rusya’nın Artan Etkisi

Paşinyan yönetimi Moskova’nın çok da tepkisini çekmeden Rusya’yı AB ile dengelemeye çalışmıştır ancak Paşinyan yönetimin sürdürmeye çalıştığı bu stratejinin işe yaramadığı ne AB’den ne de Rusya’dan beklediği desteği göremediği İkinci Dağlık Karabağ Savaşı ile anlaşılmıştır. Paşinyan göreve ilk geldiği zamanlar ülkesini demokratikleştirmek adına Ermenistan’ın bölgesinde yaşadığı izolasyona son vermesi ve bunun için de Azerbaycan ile yaşadığı sorunları çözmesi gerektiğinin farkındaydı. Dağlık Karabağ konusunda uzlaşmacı bir tavır sergileyeceği düşünülen Paşinyan, Bakü ile gerçekleştireceği uzlaşının iktidarı kaybetmesine sebep olabilecek yüksek siyasi maliyet getireceği ve ülke içindeki muhaliflere koz vereceği düşüncesi ile uzlaştırıcı söyleminde büyük bir değişime gitmiş¹³⁹ ve Karabağ

¹³⁸ Bahtiyar Kucuk, “Nikol Paşinyan: Ermenistan’da otoriter sisteme yer yok”, Euronews, 8.3.2019, <https://tr.euronews.com/08/03/2019/nikol-pasinyan-ermenistan-da-otoriter-sisteme-yer-yok>, Erişim: 17.5.2021

¹³⁹ Stefan Meister, “Dağlık Karabağ’da Savaş ve Ateskes- Güney Kafkasya ve AB için on olası sonuç”, 18.11.2020, <https://tr.boell.org/tr/18/11/2020/daglik-karabagda-savas-ve-ateskes-guney-kafkasya-ve-ab-icin-olasi-sonuc>, Erişim: 3.7.2021

ile ilgili söylemi Ermenistan'ın bu konudaki geleneksel dış politikası çizgisine dönmüştür.¹⁴⁰

2019 yılında Ermenistan'da Dağlık Karabağ'a dair artan popülist söylemler, Paşinyan'ın "Karabağ Ermenistandır, Nokta." açıklaması, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev ile Ermenistan Başbakanı Paşinyan'ın 2020 Münih Güvenlik Konferansı'nda yaşadığı tartışma ve Minsk grubunun tüm bunlara tepkisiz kalışı Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ sorununun diplomasi ile çözümüne dair inancını zayıflatmıştır.¹⁴¹ Temmuz 2020'de Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sınır kenti Tovuz'da gerçekleşen ve Bakü'nün güvenlik kaygılarının artmasına sebep olan 4 günlük çatışmaların ardından Eylül 2020 itibariyle tekrar sıcak çatışma başlamış ve Erivan'ın temas hattı üzerindeki saldırılarına karşı Azerbaycan tarafından 27 Eylül 2020 tarihinde bir hareket başlatılmıştır. 44 gün süren harekât 10 Kasım 2020'de Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya'nın ortak açıklamasıyla sona ermiştir.

AB iki Doğu Ortaklığı üyesi arasında yaşanan Dağlık Karabağ Savaşı boyunca tarafsız kalmayı ve yaşananları uzaktan izlemeyi seçmiştir.¹⁴² AGİT Minsk Grubu'nun eş başkanlarından da biri olan ve Ermeni lobisinin güçlü olduğu Fransa, Ermenistan'ı açıkça desteklemiş ve önce Fransız Senatosu ardından da Ulusal Meclis sözde "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti"nin bağımsızlığının tanınması çağrısında bulunmuştur.¹⁴³ Her ne kadar Fransa AB'ye Erivan lehine karar aldirmaya çalışsa da AB'den bu konuda destek bulamamıştır. AB Yüksek Temsilcisi Josep Borell, Avrupa Parlamentosu'ndaki birçok milletvekilinden Azerbaycan'a karşı harekete geçilmesi talebi geldiğini ancak

"Harekete geçmek derken neyi kastediyorsunuz? Yapabileceğimizi yapıyoruz. AB Konseyi'nin müzakere edilmiş bir çözüm bulunması amacıyla destekleme kararı verdiği AGİT Minsk Grubu Eş Başkanlarını desteklemek için yapabileceğimiz ne varsa yaparız. İki tarafı çatışmayı durdurmaya zorlamak için yapabileceğimiz her şeyi yaparız. Ama 'harekete geçmek' derken kastettiğiniz askeri anlamda harekete geçmekse, bu söz konusu olamaz"

¹⁴⁰ Tutku Dilaver, "Nokta Atışlardan Silahlı Çatışmaya: Azerbaycan-Ermenistan Savaşın Eşiğine Nasıl Geldi?", 21.7.2020, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/NOKTA-ATISLARDAN-SILAHLI-CATISMAYA-AZERBAYCAN-ERMENISTAN-SAVASIN-ESIGINE-NASIL-GELDI>, Erişim: 14.11.2021

¹⁴¹ Age.

¹⁴² Meister, "Dağlık Karabağ'da Savaş."

¹⁴³ Milliyet, "Skandal karar! Fransa Ulusal Meclisi Dağlık Karabağ'ı devlet olarak tanıdı", <https://www.milliyet.com.tr/dunya/son-dakika-skandal-karar-fransa-ulusal-meclisi-daglik-karabagi-devlet-olarak-tanidi6370729->, Erişim: 14.11.2021

sözleri ile bunun mümkün olmadığını belirtmiştir.¹⁴⁴

Aslında Dağlık-Karabağ Savaşı'nda pasif kalan ve bölgede yaşanan gelişmelerde etkin bir rol oynamaktan uzak bir görüntü çizen AB'nin bu durumunu açıklarken ortak bir dış politika yapma kapasitesinin olmayışı göz ardı edilmemelidir. Her ne kadar 1992 Maastricht Anlaşması ile "Ortak Dış ve Güvenlik Politikası" (ODGP) geliştirilmiş olsa da AB ülkeleri halen güvenlik ve dış politika gibi hassas politika alanlarında egemenlik devrine kuşkulu yaklaşmakta ve dış politikada birlik olarak hareket etmek yerine kendi ulusal çıkarları doğrultusunda hareket etmeye devam etmektedirler. Ayrıca AB'nin gerekli askeri kapasiteyi oluşturamamış olması da tartışmalı dış politika konularında tek bir ses olarak hareket edememesi sonucunu doğurmaktadır.¹⁴⁵

Christopher Hill 1993'te yayınladığı "kapasite-beklenti boşluğu" teoreminde; AB'nin dış politika alanındaki beklenti ve hedefleri yüksek olmakla birlikte, onları gerçekleştirecek kurumsal araçlarının ve üye ülkeler arasında fikir birliğini sağlama gücünün ve buna bağlı olarak dış politikada etkinliğinin zayıf kaldığını söylemiştir.¹⁴⁶ AB'nin Bosna ve Kosova savaşlarında uluslararası toplumun ve bölge halklarının beklentilerini karşılayamaması ve şiddeti durduramaması, Birliğin ve ODGP'nin "kapasite-beklenti boşluğu" çerçevesinde tartışılmasına sebep olmuştur. Aslında AB'nin İkinci Dağlık-Karabağ Savaşı sırasında ve Azerbaycan ve Ermenistan'a yaklaşımında yaşadığı durum da oldukça benzerdir. İkinci Dağlık-Karabağ Savaşı'nda Ermeni lobisinin güçlü olduğu ve Ermenistan ile tarihsel bağları olan Fransa hem harekât boyunca hem de sonrasında AB içinde ayrıksı bir tutum sergilemiş, Ermenistan'a açıkça destek verirken diğer AB üyesi ülkeleri de sürece dahil etmeye çalışarak AB öncülüğünde askeri bir müdahaleyi desteklemiştir. Diğer taraftan Fransa dışındaki üye ülkeler ise Dağlık-Karabağ konusunda aktif taraf tutarak uzun vadede siyasi ve ekonomik bir maliyet ödemekten kaçınmışlardır.¹⁴⁷ 2015 yılında başlatılan ve Azerbaycan'ın Şah Deniz 2 sahasından çıkarılan gazı Avrupa'ya taşıyarak AB ülkelerinin Rusya'ya olan enerji bağımlılığını azaltması beklenen "Trans-Adriyatik Doğal Gaz Boru Hattı" projesinin tam

¹⁴⁴ "AB Dış İlişkiler Yüksek Temsilcisi Borrell: Dağlık Karabağ için askeri müdahale söz konusu olamaz," Euronews, Erişim 17 Aralık 2020, <https://tr.euronews.com/07/10/2020/ab-den-daglik-karabag-uyar-s-d-s-aktorler-yalan-haberlerle-savacak-kilmeyecal-s-1-yor>, 07.10.2020.

¹⁴⁵ Alexander Reichwein, "Realism and European Foreign Policy: Promises and Shortcomings," The Sage Handbook of European Foreign Policy içinde, Londra: Sage, 2015, PP.110-109.

¹⁴⁶ Christopher Hill, "The Capability-Expectations Gap, or Conceptualizing Europe's International Role," Journal of Common Market Studies, 31, No. 1993) 3).

¹⁴⁷ Hacı Mehmet Boyraz, "Avrupa'nın Dağlık Karabağ Tutumu", 4.12.2020, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/avrupa-nin-daglik-karabag-tutumu/2065476>, Erişim: 7.5.2021

da Karabağ'da çatışmalar sürerken tamamlanması, Fransa'nın tüm ısrarına rağmen Almanya başta olmak üzere birçok AB üyesi ülkenin Azerbaycan ile ilişkileri olumsuz etkileyebilecek bir adım atmamasının önemli sebeplerinden biri olarak görülmüştür.¹⁴⁸ Görüldüğü gibi AB üyesi ülkeler arasında hem Dağlık Karabağ Savaşı'na hem de savaşın tarafları Azerbaycan ve Ermenistan ile ilişkilere dair bir fikir birliği sağlanamamıştır. AB üyesi ülkelerin AB çatısı altında hareket etmek yerine ulusal çıkarları doğrultusunda politikalarını şekillendirmeleri, AB'nin tek sesli, ortak bir politikası olmasını engellemiş ve soruna dair dış politika etkinliğini de olumsuz etkilemiştir.

Azerbaycan ve Ermenistan arasında Karabağ'da yaşanan savaşta AB'nin müdahil olmamasının en önemli nedenlerinden biri de Kafkasya'da ardi ardına yaşadığı başarısızlıklar olarak görülmüştür. Birliğin bölgede Rusya ile karşı karşıya geldiği Gürcistan'ın işgali ve Kırım'ın ilhakı gibi krizlerdeki başarısızlığı ve buradan edindiği tecrübeler, Rusya'nın geleneksel hinterlandı olarak kabul edilen Kafkasya'da Moskova yönetimi ile karşı karşıya gelmek istememesine ve bu nedenle pasif kalmayı tercih etmesine sebep olmuştur.¹⁴⁹

2008'de yaşanan Rusya-Gürcistan Savaşı ve 2014'te yaşanan Ukrayna krizini getiren süreç Batı'nın üçlü politika paketinin bir sonucu olarak yorumlanmıştır. Gürcistan ve Ukrayna'yı Rusya'nın yörüngesinden çıkarıp Batı'ya entegre etmeyi amaçladığı düşünülen NATO genişlemesi, yine bu ülkelerde refahı teşvik etmeyi ve onları AB ekonomisine entegre etmeyi amaçlayan Doğu Ortaklığı girişimi ile bölgedeki AB genişlemesi ve Ukrayna başta olmak üzere eski Sovyet ülkelerinde demokrasi gibi Batı değerlerinin yayılmaya çalışılması bir araya gelerek Moskova tarafından stratejik çıkarlarına bir tehdit olarak görülmüştür.¹⁵⁰

ABD ve Avrupa'daki politika yapıcılar realist argümanların yirmi birinci yüzyılda geçerliliklerini büyük oranda kaybettiklerini ve Avrupa'nın demokrasi, hukukun üstünlüğü ve ekonomik karşılıklı bağımlılık gibi liberal ilkeler temelinde bir bütün ve özgür olabileceğine inanmışlardır. Bu nedenle, Rusya'nın arka bahçesi olarak gördüğü Gürcistan ve Ukrayna gibi eski-Sovyet ülkelerindeki potansiyel tehditlere karşı hassasiyetini, Moskova'nın tüm uyarılarına karşın görmezden gelmişler ve özellikle Ukrayna'yı Rusya sınırında Batı'nın kalesi haline getirme girişiminde bulunmuşlardır.¹⁵¹ Her ne kadar 2008'deki Gürcistan Savaşı ile Putin

¹⁴⁸ Age.

¹⁴⁹ Age.

¹⁵⁰ John Mearsheimer, "Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault." *Foreign Affairs*, (September/October 2014), p.1.

¹⁵¹ Age.

bu durumdan rahatsızlığını açık bir şekilde göstermiş olsa da bu uyarıya rağmen NATO Gürcistan ve Ukrayna'yı ittifaka dahil etme hedefinden vazgeçmemiştir. AB de Moskova tarafından Doğu Avrupa'da bir etki alanı yaratmaya çalışmakla suçlanmış ve Rusya'nın çıkarlarına tehdit olarak gördüğü Doğu Ortaklığı girişimi aracılığıyla AB genişlemesini sürdürmüştür. Putin'in Batının bu adımlarının Rusya'nın çıkarlarını tehdit ettiğine ve kabul edilemez olduğuna dair çok sayıda uyarısına rağmen devam eden sürecin 2014'teki Kırım işgalini getirmesinin sürpriz olmadığı şeklinde yorumlanmıştır. Aslında Putin realist ilkeler ışığında hareket ederken ABD ve AB ise uluslararası siyasette liberal fikirlere bağlı kalmışlar ve bu durum Ukrayna üzerinden büyük bir kriz yaşanmasına sebep olmuştur.¹⁵² Mearshimer'in dediği gibi yanlış yönlendirilmiş bir politikayı sürdürmenin daha da büyük bir hata olacağı düşünülürse¹⁵³ AB'nin Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki savaştaki pasif tavrı hatalarından öğrenen bir aktörün tavrı olarak da yorumlanabilir. Ancak yine de Gürcistan ve Ukrayna'dakine benzer bir başarısızlık yaşamaktan çekinen AB'nin bu tavrı, kritik bölgesel ve uluslararası konuları şekillendirme ve bu meselelerde karar alma hususundaki yetersizliğini de gözler önüne sermiştir.¹⁵⁴

Ermenistan ve Azerbaycan arasında yaşanan savaş boyunca pasif kalan AB, anlaşmazlığın çözümü için 1992 yılında Dağlık Karabağ meselesine barışçıl bir çözüm bulunması amacıyla oluşturulan ancak Azerbaycan ve Ermenistan'a ateşkes çağrılarını yapmanın ve tarafları müzakerelere davet etmenin ötesine gidemeyen diplomatik girişimlerle çözüm konusunda bir başarı elde edememiş Minsk Grubu'na destek verdiğini söylemekten öteye geçememiştir. Minsk Grubu'nda ABD ve Rusya dışında AB üyesi Fransa'nın olması göz önünde bulundurulduğunda Birliğin Dağlık-Karabağ'da yaşanan sorunların çözümüne dair sorumluluğu dolaylı bir şekilde de olsa Fransa'ya yüklediği görülmüştür.¹⁵⁵ Ancak AB'nin, Minsk grubu üyesi olarak tarafsız davranması gerekirken aksine kışkırtıcı bir politika izleyen ve Ermenistan'ı desteklediğini parlamentosunda çıkarttığı kararlarla açıkça ilan eden ve tarafsızlığını yitirdiğini göstermiş Fransa vasıtasıyla etkin olmaya çalışması, AB'nin güvenilirliğini ve tarafsızlığını zaten yitirmiş ve taraflar arasında çözüm bulma yetisini kaybetmiş bir aktörden medet umduğu ve hatta bu sorunda Fransa'nın yaklaşımını onayladığı şeklinde yorumlanmıştır.¹⁵⁶ Birliğin başından beri

¹⁵² Age.

¹⁵³ Age, p.8

¹⁵⁴ Boyraz, "Avrupa'nın Dağlık Karabağ Tutumu",

¹⁵⁵ Age.

¹⁵⁶ Tutku Dilaver, "Dağlık Karabağ'da AB Neden Taraf Tutmaktadır?", 1.3.2021, <https://avim.org.tr/tr/Yorum/DAGLIK>

çözüm için tarafsızlığını yitirmiş Minsk grubunu işaret etmesi ve açıkça taraf tutan Minsk grubu eş başkanı üye ülkesi Fransa aracılığıyla rol oynama çabası AB'nin dış politikasını da eleştirilebilir hale getirmiştir.¹⁵⁷

AB'nin inisiyatif alamaması ve Güney Kafkasya'da iki Doğu Ortaklığı üyesi arasındaki krizde adeta “köşede duran konuk rolü” oynaması ve bu nedenle Ermenistan'ın yenilgisinde payı olduğunun düşünülmesi Kadife Devrimden sonra kendini genç bir demokrasi gören ve AB norm ve değerlerini paylaşma konusunda istekli olan Ermenistan'da hayal kırıklığı yaratmıştır.¹⁵⁸ Erivan, AB ve üye ülkelerin kendilerini umursamadıklarını ve empati göstermediklerini düşünmüştür. AB, Avrupalı ve demokratik bir Ermenistan yaratmaya çalışan Paşinyan hükümeti ve AB yanlısı sivil toplum aktörleri Ermeni halkının gözünde inanılırlıklarını kaybetmişlerdir.¹⁵⁹

Aslında Erivan İkinci Dağlık Karabağ Savaşı boyunca yalnızca AB'den değil Rusya'dan da beklediği desteği görememiştir. Rusya ve Ermenistan üye ülkelerden birine saldırı düzenlendiğinde diğerlerinin de devreye girmesini öngören Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü üyesi olmasına rağmen Dağlık Karabağ uluslararası hukuka göre Ermenistan toprağı olmadığı ve işgal altında tutulduğu için Moskova Erivan'ın yanında yer almamıştır. Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan Dağlık Karabağ Savaşı'nda Rusya tarafsız bir tavır takınmış ve Azerbaycan karşısında Erivan'ın aldığı yenilgiden de rahatsızlık duymamıştır.¹⁶⁰ Ermenistan'ın bağımsızlığını kazandığından beri ülkenin güvenlik garantörü olarak görülen Rusya'nın bu tavrı derin bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Rusya'nın bu tutumu, Moskova'nın başından beri Batı yanlısı darbeler olarak gördüğü kitlesel protestoların ardından iktidara gelen ve Ermenistan'ın Rusya'ya olan bağımlılığından hoşlanmayan Paşinyan'a karşı duyduğu şüphenin bir sonucu olarak görülmüştür.¹⁶¹

Ayrıca “Paşinyan'ın Avrasyacı anlayıştan ziyade Batı ile yakın ilişkiler kurmak isteyen liberal bir perspektife sahip olmasının” da rol oynadığına inanılmaktadır.¹⁶² Aslında bu durum Moskova'nın çok da tepkisini çekmeden Rusya'yı AB ile dengelemeye çalışan Paşinyan yönetiminin sürdürmeye çalıştığı bu stratejinin

KARABAG-DA-AB-NEDEN-TARAF-TUTMAKTADIR, Erişim 8.7.2022

¹⁵⁷ Age.

¹⁵⁸ Meister, “Dağlık Karabağ'da Savaş.”

¹⁵⁹ Age.

¹⁶⁰ Age.

¹⁶¹ Famil Ismailov, “Dağlık Karabağ: Rusya'nın bölgeye barış gücü göndermesi ne anlama geliyor?”, BBC, 11.11.2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya54903568>, Erişim: 22.06.2021

¹⁶² Alexander Baunov, “Why Russia Biding its Time on Nagorno-Karabakh”, 9.10.2020, <https://carnegiemoscow.org/commentary/82933>, Erişim 11.4.2021

işe yaramadığını ve Erivan'ın Rusya'yı yatıştırmak için yaptığı tüm açıklamaların Moskova'da karşılık görmediğini de göstermiş oldu. Her ne kadar Rusya Ermenistan'daki Nisan gösterilerine itidalli ve ihtiyatlı yaklaşmış olsa da,¹⁶³ Paşinyan'ın iktidara gelmeden önce Rusya karşıtı ve AB yanlısı olduğunu da unutmamıştır.¹⁶⁴

Rusya Ermenistan'ın yenilgisinden sonra taraflar arasında arabulucu rolü oynamış, 10 Kasım 2020'de Ermenistan ve Azerbaycan arasında ateşkes anlaşması imzalanmasını sağlamış ve arka bahçesi olarak gördüğü bölgede oyun kurucu olduğunu göstermiştir. Ayrıca Rusya ateşkes sonrası gönderdiği barış birlikleri ile de bölge güvenliğinde en etkin aktör olduğunu kanıtlamıştır.¹⁶⁵ Paşinyan'ın iktidara gelmesini sağlayan Kadife Devrim sonrasında Ermenistan dış siyasetinde daha etkin rol oynayabileceğine dair beklentiler ortaya çıkan AB ise ateşkes anlaşmasında da yer almamış ve açık bir şekilde oyun dışında kalmıştır. AB, Rusya'nın aracılık ettiği ateşkes anlaşması haberi duyurulduğunda "Dağlık Karabağ ve çevresindeki düşmanlıkların sona ermesini memnuniyetle karşılamış" ve müzakerelerde AGİT Minsk Grubu'na desteğini yinelemenin ötesine gidememiştir.¹⁶⁶

Görüldüğü gibi AB genelde Güney Kafkasya'da özeldir ise Ermenistan ile olan ilişkilerinde jeopolitik bir aktör değildir. AB'nin Doğu Ortaklığı içinde yer alan ve siyasi, ekonomik ve sosyal değerleri çerçevesinde dönüştürmek istediği Ermenistan ve Azerbaycan arasında yaşanan krizde çekimser kalması ve taraflar arasındaki anlaşmazlıktaki bu etkisizliği AB'nin bölgesel konuları şekillendirmede yaşadığı sorunları ve sınırlılıkları gözler önüne sermiştir. Başka bir deyişle AB, AKP ve Doğu Ortaklığı çerçevesinde bölge ülkelerini etkileyerek Güney Kafkasya'da etkinliğini artırmak istemiş ancak Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki pasif tutumu ve sonrasında bölgede yaşanan gelişmeleri şekillendirmedeki yetersizliği dolayısıyla bu amacına ulaşmaktan uzak olduğunu göstermiştir. Bu durum Kadife Devrim sonrası AB'nin norm ve değerlerini paylaşmak isteyen Paşinyan hükümetinin ve AB yanlısı sivil toplum aktörlerinin Birliğe olan güvenini sarsmış ve zaten Ermenistan üzerinde oldukça etkili olan Rusya'nın bu etkisini arttırmasını kolaylaştırmıştır.

¹⁶³ Delcour ve Ghazaryan, "Armenia," p.159.

¹⁶⁴ Ametbek, "Nikol Paşinyan."

¹⁶⁵ Meister, "Dağlık Karabağ'da Savaş."

¹⁶⁶ "Nagorno Karabakh: Statement by the High Representative/Vice-President Josep Borrell on the cessation of hostilities," European Union External Action Service, Erişim Tarihi 3 Aralık 2021, https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/88476/nagorno-karabakh-statement-high-representativevice-president-josep-borrell-cessation_en

Sonuç

AB ve Ermenistan arasında 2006 yılında kabul edilen eylem planı ile AKP resmi olarak faaliyete geçmiştir. AKP çerçevesinde AB-Ermenistan ilişkilerinin canlanacağı düşünülse de politikanın Ermenistan iç pazarına neler kazandıracığına dair belirsizlik Erivan'ın gerekli reformları gerçekleştirmesi için somut teşvikler sunamamıştır. 2009 yılında başlatılan DOP ise taraflar arasındaki ilişki için bir dönüm noktası olmuştur. Programın Ermenistan'ın hem siyasi hem de ekonomik sıkıntılar yaşadığı bir dönemde başlaması Erivan için bu girişimi çok daha önemli hale getirmiş ve AB'nin bu girişim ile reformların uygulanmasına, ülkenin ekonomik olarak güçlenmesine ve Dağlık Karabağ sorununun çözümüne katkı sunacağına dair beklentiler yaratmıştır.

Ermenistan uzun yıllar boyunca hem stratejik ortağı olarak görülen Rusya ile ilişkilerini sürdürürken hem de Avrupa ülkeleri ile yakın ilişkiler kurup Batılı örgütler içerisinde yer almaya çalışmıştır. Bu bağlamda Ermenistan DOP çerçevesinde de ekonomik kalkınmasına yardımcı olan AB ile askeri olarak ülkeyi koruyan Rusya arasında sürdürdüğü bir denge politikası izlemiş ve dış politikası bu doğrultuda şekillenmiştir. Ancak Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan'ın Vilnius Zirvesi öncesi AB ile DKSTA imzalamak yerine AEB'ye katılma kararı, Erivan'ın Batılı ülkeler ve Rusya arasında yürüttüğü denge siyasetine dayanan geleneksel tamamlayıcılık politikasının Rusya'ya doğru evrilmesi olarak yorumlanmıştır. Aslında Ermenistan, AB'nin ekonomik anlamda ülkeye destek olabileceğinin ve modernleşmesine katkı sağlayacağına ancak bir güvenlik garantörü olmaktan uzak olduğunun başından beri farkındaydı. Enerji ve güvenlik konularında ciddi derecede bağımlı olduğu Rusya, AB ve Ermenistan arasındaki yakınlaşmadan rahatsızlık duyup ve bunu açıkça belli ettiğinde ise Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan güvenlik kaygılarının ağır basması nedeniyle Avrupa pazarından vazgeçmiş ve Rusya ile Avrasya Gümrük Birliği Anlaşması'nı imzalamıştır. Hem Ermenistan'da hem de AB'de şaşkınlık yaratan bu durum aslında yalnızca Ermenistan'ın değil, AB ile olan ilişkilerinin de ne denli Rusya'ya bağlı olduğunu açıkça göstermiştir.

Aslında bir yandan güvenliğinin garantörü olarak gördüğü Rusya'nın sözünden çıkamayan Ermenistan, AB ile olan ilişkilerini de koparmak istememiştir. Ermenistan'ın bu isteği AB'nin Rusya'nın bölgede artan etkisinden duyduğu rahatsızlık ve yasal bir zemin yaratarak Ermenistan'ı dönüştürme ve AB'ye yakınlaştırma isteği ile bir araya gelmiş ve Ermenistan'ın üyesi olduğu AEB'nin düzenlemeleri

ile çatışma yaşanmamasına özen gösterilerek taraflar arasında KGOA imzalanmış ve Nisan 2018’de onaylanmıştır.

Aynı dönemde Ermenistan iç siyasetinde yaşanan sivil itaatsizlik eylemleri sonucu ülkede gerçekleşen hükümet değişimi ve Paşinyan başbakanlığında kurulan yeni hükümetin yolsuzlukla mücadeleyi, insan haklarını ve temel özgürlükleri kapsayan reform gündemi ile AB değerleri arasındaki uyum Ermenistan’da yaşanan değişimin AB ile olan ilişkiler için de bir fırsat olacağını düşündürmüştür. Bu süreçte kendi demokrat kimliğini de ön plana çıkaran Paşinyan her fırsatta AB değerleriyle uyumlu politikalar izleyeceklerini vurgulamış ve Birlik ile ilişkileri ilerletmeye çalışmıştır. Diğer taraftan ise Başbakan olmadan önce Rusya karşıtı söylemleriyle bilinen Paşinyan Başbakan seçildikten sonra bunları yinelenmemiş, hatta tam aksine Rusya ile ilişkilerin Ermenistan için dış politika önceliği olduğunu vurgulamış ve Moskova’nın Erivan’ın stratejik müttefiki olduğuna dair açıklamalar yapmıştır. Başka bir deyişle her ne kadar Paşinyan iktidara gelmeden önce yaptığı açıklamalarda Rusya’yı açıkça hedef alsa ve otokratik yönetimlere destek verdiğini düşündüğü Rusya ile değil AB ile norm ve değerleri paylaştığını düşünse de Başbakan olduktan sonra hem iç siyasette attığı adımlarda hem de AB ile ilişkilerini geliştirirken bunun Rusya’ya karşı bir adım olmadığına Moskova’yı inandırmaya çalışmıştır. Ermenistan’ın Rusya’ya olan askeri ve güvenlik bağımlılığı Paşinyan’ın değişen söylemlerinin ve daha AB yanlısı bir politika izlemek isterken Rusya’yı da karşısına almadan bunu yapmaya çalışmasının en önemli sebebi olarak görülmüştür.

Aslında Eylül 2020’de başlayan İkinci Dağlık Karabağ Savaşı Rusya’nın bölgede etkin aktör olduğunu bir kez daha kanıtlamıştır. Her ne kadar savaş sırasında tarafsız bir tutum sergilemiş olsa da taraflar arasındaki ateşkes anlaşması imzalanmasında oynadığı rol ve sonrasında gönderdiği Barış Birlikleri ile bölgede oyun kurucu olduğunu göstermiştir. Öte yandan Ermenistan’ın norm ve değerlerini benimsemek istediği AB ise savaş boyunca pasif bir tutum sergilemiş ve Minsk Grubu’nu desteklediğini açıklamaktan öteye gidememiştir. Her ne kadar AKP ve DOP çerçevesinde Ermenistan’ı dönüştürmek istese de AB’nin kritik anlarda etkin rol oynayan bir aktöre dönüşmemesi ve sahneyi Rusya’ya bırakması Rusya’nın Ermenistan üzerindeki etkisini perçinlemesini sağlamış, AB’nin ise Ermenistan’da kendisine destek veren aktörlerin gözündeki rolünü olumsuz etkilemiş ve derin bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Her ne kadar AB-Ermenistan ilişkilerini belirleyen en önemli etkenlerden biri Rusya’nın Erivan üzerindeki siyasi, askeri ve ekonomik

etkisi olsa da Dağlık Karabağ Savaşı'nda olduğu gibi AB'nin bölgede yaşanan gelişmeleri şekillendirme güç ve isteğinden yoksun olmasının da AB-Ermenistan ilişkilerini belirleyen önemli bir faktör olduğu unutulmamalıdır. Başka bir deyişle AB'nin Ermenistan'ı istediği kadar dönüştürememesinde Rusya'nın Erivan üzerindeki etkisi önemli olsa da AB'nin kendi yetersizliği de Ermenistan üzerindeki etkisinin sınırlı kalmasının önemli bir sebebi olmuştur.

Komşuluk Politikası ile AB 16 ortak ülke ile ekonomik, siyasi ve sosyal ilişkilerini geliştirmeyi amaçlamış olsa da her ülke özellikleri, öncelikleri ve beklentileri anlamında birbirinden farklıdır. Ermenistan'ın da sınırlı doğal kaynaklara sahip olması ve hem coğrafi konumu hem de bölgesindeki ülkelerle sorunlu ilişkileri dolayısıyla bölgede bir anlamda sıkışmış olması AB ile AKP çerçevesinde kurduğu ilişkiyi daha özel ve ilginç hale getirmiştir. Tüm bunlara ek olarak ülkenin enerji ve güvenlik gibi hayati konularda Rusya'ya olan bağımlılığı, AB-Ermenistan ilişkisinin AB-Rusya ve Rusya-Ermenistan ilişkileri bağlamında da değerlendirilmesini gerekli kılmıştır. Çalışmanın 2004 yılından itibaren AKP çerçevesinde devam eden AB-Ermenistan ilişkilerini ve Rusya'nın bu ilişkiyi ve tarafların politikalarını nasıl etkilediğini ayrıntılı bir şekilde değerlendirmesi bakımından literatüre katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir. Ayrıca çalışmanın AKP'nin başlangıcından 2020 yılı sonuna kadar geçen yaklaşık on beş yıllık bir dönemi inceleyerek AB-Ermenistan ilişkileri ve Rusya'nın bu ilişkileri nasıl etkilediği ile ilgili kronolojik ve güncel bilgiler sunmasının ve değerlendirmeler içermesinin bu konuda veya benzer konularda yapılacak sonraki çalışmalara da ışık tutacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Adıgözeloğlu, Kamal. “Doğu Ortaklığı’nın 10 yıllık yolu: Güney Kafkasya ülkelerinin farklı yaklaşımları.” *Newstimes*, 6.9.2019, <http://newstimes.az/tr/organisations/6205/>, Erişim:12.6.2021
- Aljazeera. “AB’den Ermenistan’a: ‘Ya Rusya’ya biz”, 4.9.2013, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/abden-ermenistana-ya-rusya-ya-biz->, Erişim: 7.5.2021
- Ametbek, Dinmuhammed. “Nikol Paşinyan’ın Çok Taraflı Dış Politikası”, ANKASAM, 17.10.2018, <https://www.ankasam.org/nikol-pasinyanin-cok-taraflı-dis-politikasi>, Erişim: 9.5.2021
- Armenpress. “EU-Armenia: About Decision to Join the Customs Union”, 6.9.2013, <https://armenpress.am/eng/news/732035.html>, Erişim: 16.7.2021
- AVİM. “2020 Yılından İtibaren Ermenistan Vatandaşları AB Ülkelerinde Vizesiz Seyahat Edebilecek”, 6.11.2018, <https://avim.org.tr/tr/Bulten/2020-YILINDAN-ITIBAREN-ERMENISTAN-VATANDASLARI-AB-ULKELERINDE-VIZESIZ-SEYAHAT-EDEBILECEK>, Erişim: 17.5.2021
- Babayan, Nelli ve Shapovalova, Natalia. “Armenia: the Eastern Partnership’s unrequited suitor.” FRIDE Policy Brief, No. 94, (Eylül 2011), pp.1-5.
- Balkır, Canan. “Mare Nostrum’dan Avrupa Akdeniz Ortaklığına: Olmayacak Duaya Amin Demek”, içinde S. Baykal, S. Akgül Açıkmeşe, B. Akçay, Ç. Erhan (der.), ATAUM 30. Yıl Armağanı -Hukuki, Siyasi ve İktisadi Yönleriyle Avrupa Bütünleşmesinde Son Gelişmeler ve Türkiye-AB İlişkileri içinde, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları, 2018, ss. 299-336.
- Baunov, Alexander. “Why Russia Biding its Time on Nagorno-Karabakh”, 9.10.2020, <https://carnegiemoscow.org/commentary/82933>, Erişim 11.4.2021
- Bicchi, Federica, “The Union for the Mediterranean or the Changing Context of Euro Mediterranean Relations”, *Mediterranean Politics*, 16, No. 1, (2011), pp.3-19.
- Blockmans, Steven. “The 2015 ENP Review: A policy in suspended animation”, CEPS Commentary, 2015, pp. 1-4.
- Boyras, Hacı Mehmet. “Avrupa’nın Dağlık Karabağ Tutumu”, 4.12.2020, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/avrupa-nin-daglik-karabag-tutumu/2065476>, Erişim: 7.5.2021
- Commission of the European Communities. “European Neighbourhood Policy Strategy Paper”, 12.5.2004, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/2004_communication_from_the_commission_-_european_neighbourhood_policy_-_strategy_paper.pdf, Erişim: 4.7.2021
- Commission of the European Communities, “Black Sea Synergy—A New Regional Cooperation Initiative”, 11.4.2007, https://eeas.europa.eu/archives/docs/enp/pdf/pdf/com07_160_en.pdf, Erişim 16.7.2022
- Council of the European Union. “Joint Declaration of the Prague Eastern Partnership Summit”, 7.5.2009, https://www.consilium.europa.eu/media/31797/2009_eap_declaration.pdf, Erişim: 17.3.2021
- Delcour, Laure. “Faithful but Constrained? Armenia’s Half-Hearted Support for Russia’s Regional Integration Policies in the Post-Soviet Space.” *The Geopolitics of Eurasian Economic Integration* içinde, London: London School of Economics IDEAS, 2014, pp.38-45.
- Delcour, Laure. “Dealing with the elephant in the room: the EU, its ‘Eastern neighbourhood’ and Russia.” *Contemporary Politics*, 24, No.1, (2018), pp. 14-29.

- Delcour, Laure ve Ghazaryan, Narine. "Armenia: A Precarious Navigation between Eurasian Integration and the European Union." *Principled Pragmatism in Practice* içinde, Brill | Nijhoff, 2021, pp. 143–162.
- Delcour, Laure. "The European Union's Policy in the South Caucasus: In Search of a Strategy." *Reassessing Security in the South Caucasus* içinde, Ashgate, 2011
- Delcour, Laure ve Wolczuk, Kataryna. "Armenia is becoming an important test-case for relations between the EU and the Eurasian Economic Union", 13.5.2015, <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2015/05/13/armenia-is-becoming-an-important-test-case-for-relations-between-the-eu-and-the-eurasian-economic-union/>, Erişim: 16.7.2021
- Delcour, Laure ve Wolczuk, Kataryna. "The EU's Unexpected 'Ideal Neighbour'? The Perplexing Case of Armenia's Europeanisation.", *Journal of European Integration* 37, No.4, (2015), pp.491-507.
- Delegation of the European Union to Turkey. "EU launches free trade negotiations with Armenia", 20.2.2012, <https://www.avrupa.info.tr/en/pr/press-releases-eu-launches-free-trade-negotiations-armenia-1307>, Erişim: 25.5.2021
- Delegation of the European Union to Armenia. "Armenia and the EU", 11.5.2016, https://eeas.europa.eu/delegations/armenia_en/896/Armenia%20and%20the%20EU, Erişim: 12.6.2021
- Deutsche Welle. "AB'nin Doğu Ortaklığı umutlu başladı", <https://p.dw.com/p/HIXz>, Erişim:14.7.2021
- Dilaver, Tutku. "Avrupa Birliği'nin Yepyeni ve "İmtiyazlı" Ortağı: Ermenistan", 6.12.2017, <https://avim.org.tr/tr/Yorum/AVRUPA-BIRLIGI-NIN-YEPYENI-VE-IMTIYAZLI-ORTAGI-ERMENISTAN>, Erişim: 12.11.2021
- Dilaver, Tutku. "Ermenistan-Rusya Ekseninde Artan Gerginlik ve Güç Mücadelesi", 1.7.2020, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/ERMENISTAN-RUSYA-EKSENINDE-ARTAN-GERGINLIK-VE-GUC-MUCADELESİ>, Erişim: 12.11.2021
- Dilaver, Tutku. "Implementation Of The EU's Normative Power In Armenia: Transformation or Toleration?" *Review of Armenian Studies*, No. 42, (2020), pp. 103-121.
- Dilaver, Tutku. "Nokta Atışlardan Silahlı Çatışmaya: Azerbaycan-Ermenistan Savaşın Eşiğine Nasıl Geldi?", 21.7.2020, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/NOKTA-ATISLARDAN-SILAHLI-CATISMAYA-AZERBAYCAN-ERMENISTAN-SAVASIN-ESIGINE-NASIL-GELDI>, Erişim: 14.11.2021
- Dilaver, Tutku. "Dağlık Karabağ'da AB Neden Taraf Tutmaktadır?", 1.3.2021, <https://avim.org.tr/tr/Yorum/DAGLIK-KARABAG-DA-AB-NEDEN-TARAF-TUTMAKTADIR>, Erişim 8.7.2022
- Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. "Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi", 26.1.2007, <https://www.mfa.am/filemanager/Statics/Doctrineng.pdf>, Erişim: 20.12.2020
- EU Neighbours. "EU-Armenia Action Plan", 2006, <https://library.euneighbours.eu/content/eu-armenia-action-plan>, Erişim: 20.5.2020
- EU Neighbours. "EU-Azerbaijan Action Plan", 2006, <https://library.euneighbours.eu/content/eu-azerbaijan-action-plan>, Erişim: 20.5.2020
- European Commission. "Press Release", 10.7.1996, http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-96-69_en.htm, Erişim: 12.6.2021

- European Commission. “Joint Communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions – COM(2011) 303 final—A New Response to a Changing Neighbourhood”, 25.5.2011, <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/HR/TXT/?uri=CELEX:52011DC0303>, Erişim: 1.8.2022
- European Commission. “Black Sea Synergy, Press Release”, 15.3.2010, <http://europa.eu/rapid/press-release-MEMO-10-78-en.htm?locale=en>, Erişim: 17.7.2022
- European Commission, “Kapsamlı ve Geliştirilmiş Ortalık Anlaşması”, 25.9.2017, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52017JC0037&from=EN>, Erişim: 16.4.2021
- European Commission. “Partnership Implementation Report on Armenia”, 20.5.2019, https://eeas.europa.eu/sites/default/files/partnership_implementation_report_armenia.pdf, Erişim: 5.11.2021
- European Council. “Council Conclusions on the Review of the European Neighbourhood Policy”, 14.12.2015, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2015/04/20/council-conclusionsreview-european-neighbourhood-policy>, Erişim: 2.8.2022
- European Parliament. “Report on the State of EU-Russia Political Relations. Committee on Foreign Affairs”, 8.2.2019, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2019-0073_EN.html, Erişim: 16.7.2022
- European Union External Action Service. “Nagorno Karabakh: Statement by the High Representative/Vice-President Josep Borrell on the cessation of hostilities”, https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/88476/nagorno-karabakh-statement-high-representativevice-president-josep-borrell-cessation_en, Erişim: 3.12.2021.
- Hamzaoğlu, Halit. “Komşuluk Politikası ve Doğu Ortaklığı Programı Çerçevesinde Azerbaycan-Avrupa Birliği İlişkileri”, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11, No. 21, (2020), ss. 497-513.
- Hill, Christopher. “The Capability-Expectations Gap, or Conceptualizing Europe’s International Role,” *Journal of Common Market Studies*, 31, No.3 (1993), pp. 305-328.
- Hürsoy, Siret ve Kutlu, Erdi, “Yenilenen Avrupa Komşuluk Politikası Perspektifinden Avrupa Birliği’nin Doğu Komşularına Yönelik Yaklaşımı”, *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 9, No. 2, (2018), ss. 169-189.
- Ismailov, Famil. “Dağlık Karabağ: Rusya’nın bölgeye barış gücü göndermesi ne anlama geliyor?”, *BBC*, 11.11.2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54903568>, Erişim: 22.06.2021
- Karagül, Soner. “Ermenistan’ın Bağımsızlık Sonrası Avrupa ile İlişkileri.” *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, 1, No. 2, (2006), ss. 128-148.
- Kausch, Kristina and Youngs, Richard, “The End of the ‘Euro-Mediterranean Vision’”, *International Affairs*, 85, No. 5, (2009), pp.963-975
- Khorostiankina, Anna. “The EU-Armenia Comprehensive and Enhanced Partnership Agreement: A New Instrument of Promoting EU’s Values and the General Principles of EU Law”, *EU External Relations Law* içinde, Springer, 2021, pp. 193-226.
- Kılıç, Alev. “Ermenistan’ın denge politikası merak konusu”, *Muhammet İkbal Arslan’ın Röportajı, Anadolu Ajansı*, 28.12.2018, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/ermenistan-in-denge-politikasi-merak-konusu/1350936>, Erişim: 20.06.2021
- Kılıç, Alev. “Olaylar ve Yorumlar.” *Ermeni Araştırmaları*, No.59, (2018), ss. 11-36.

- Kılıç, Alev. “Olaylar ve Yorumlar.” *Ermeni Araştırmaları*, No.60 (2018), ss. 11-24.
- Kınacıoğlu, Müge, “Eski Şarap Yeni Şişe?: Bölgedeki Son Gelişmeler Işığında AB Dış Politikasında Akdeniz Havzası ve Orta Doğu”, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33, No. 1, (2015) ss. 135-154.
- Kostanyan, Hrant. *Assessing European Neighbourhood Policy: Perspectives from the Literature*, Rowman and Littlefield International, London, 2017.
- Kucera, Joshua. “In Baku, Putin Brings Gunboats Along With Diplomacy”, *Eurasianet*, 14.8.2013, <http://www.eurasianet.org/node/67392>, Erişim: 22.6.2021
- Kucuk, Bahtiyar. “Nikol Paşinyan: Ermenistan’da otoriter sisteme yer yok”, *Euronews*, 8.3.2019, <https://tr.euronews.com/2019/03/08/nikol-pasinyan-ermenistan-da-otoriter-sisteme-yer-yok>, Erişim: 17.5.2021
- Loda, Chiara. “The European Union as a normative power: the case of Armenia.” *East European Politics*, 33, No.2, (2017), pp. 275-290.
- Lynch, Dov. “The New Eastern Dimension of the Enlarged Union”, in *Partners and Neighbours: A CFSP for a Wider Europe*, Paris: Institute for Security Studies Chaillot Papers, 2003, pp. 34-60.
- Mearsheimer, John. “Why the Ukraine Crisis Is the West’s Fault.” *Foreign Affairs*, (September/October 2014), pp.1-9.
- Meister, Stefan. “Dağlık Karabağ’da Savaş ve Ateşkes- Güney Kafkasya ve AB için on olası sonuç”, 18.11.2020, <https://tr.boell.org/tr/2020/11/18/daglik-karabagda-savas-ve-ateskes-guney-kafkasya-ve-ab-icin-olasi-sonuc>, Erişim: 3.7.2021
- Milliyet. “Skandal karar! Fransa Ulusal Meclisi Dağlık Karabağ’ı devlet olarak tanıdı”, <https://www.milliyet.com.tr/dunya/son-dakika-skandal-karar-fransa-ulusal-meclisi-daglik-karabagi-devlet-olarak-tanidi-6370729>, Erişim: 14.11.2021
- Missiroli, Anotnio. “The EU and Its Changing Neighbourhoods: Stabilisation, Integration and Partnership.” in *Partners and Neighbours: A CFSP for a Wider Europe*, Paris: Institute for Security Studies Chaillot Papers, 2003, pp. 9-34.
- Nuriyev, Elkhan. “EU Policy in the South Caucasus: A View from Azerbaijan.” *CEPS Working Document No. 272*, (Temmuz 2007), pp. 1-27.
- Oğurlu, Ebru. “Avrupa Birliği’nin Akdeniz Politikaları Özelinde Stratejik Özerkliğin Değerlendirilmesi”, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 19, No.4, (2021), ss. 232-256.
- Oktay, Emel. “Avrupa Komşuluk Politikası ve Azerbaycan: Eleştirel Bir Değerlendirme.” *Bilig*, No.75, (Bahar 2015), ss. 75-102.
- Özçelik, Ali Onur ve Zandaradze, Sopiko. “Avrupa Birliği Doğu Ortaklığı Projesinin Gürcistan’a Etkisi.” *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 8, No.1, (2020), ss. 167-193.
- Özdaşlı, Esmé. “Avrupa Komşuluk Politikası Çerçevesinde Avrupa Birliği-Ermenistan İlişkileri.” *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8, No.1, (2016), ss. 135-146.
- Özerdem, Füsün. “Avrupa Birliği Doğu Ortaklığı Programı ve Program Ülkelerinin Algıları: Üyelik Olmadan Asla.” *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi* 13, No. 1, (Ocak 2012), ss. 14-34.
- Özinian, Alin. “Ermenistan-AB yakınlaşmasının anlattıkları”, 30.11.2017, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/19787/ermenistan-ab-yakinlasmasin-in-anlattiklari>, Erişim: 12.11.2021

- Patten, Christopher ve Javier Solana, “Joint Letter on Wider Europe,” 7.8.2002, Brüksel. http://eeas.europa.eu/archives/docs/en/pdf/pdf/com03_104_en.pdf, Erişim: 14.4.2021
- Prime Minister. “Nikol Pashinyan attends Supreme Eurasian Economic Council meeting—Armenia takes on EAEU presidency”, 6.12.2018, <http://www.primeminister.am/en/press-release/item/2018/12/06/EAEU-meeting/>, Erişim: 15.6.2021
- Prodi, Romano. “A Wider Europe- A Proximity Policy as the Key to Stability”, Konuşma, Altıncı ECSA-Dünya Konferansı, Brüksel, 5-6.12.2002, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/SPEECH_02_619, Erişim: 15.4.2021
- Reichwein, Alexander. “Realism and European Foreign Policy: Promises and Shortcomings,” The Sage Handbook of European Foreign Policy içinde, Londra: Sage, 2015, pp.99-121.
- Reuters. “New Armenian PM tells Putin he wants closer ties with Russia”, 14.5.2018, <https://www.reuters.com/article/us-russia-armenia-putin-pashinyan/new-armenian-pm-tellsputin-he-wants-closer-ties-with-russia-idUSKCN11F1A3>, Erişim: 14.5.2021
- Sıvış, Efe “Bölgeselcilik Kavramı Işığında Karadeniz Bölgesi: Soğuk Savaş Sonrası Dış Politika Dinamikleri”, Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakülte Dergisi 12, No. 4, (2019), ss.563-577.
- Sol. “Rusya Doğu Ortaklığı Girişimi’nden rahatsız”, 12.7.2021, <https://haber.sol.org.tr/dunyadan/rusya-dogu-ortakligi-girisimi-nden-rahatsiz-haberi-13962>, Erişim: 8.11.2021
- Smith, Karen. “The Outsiders: The European Neighbourhood Policy”, International Affairs, 81, No. 4, (2005), pp. 757-773.
- Straw, Jack. Jack Straw to Josep Piqué, Londra, 28.1.2002.
- Şahbazov, Rövsen. Yeni Küresel Sistemde Avrupa Birliği ve Güney Kafkasya Genişleme ve Komşuluk Politikası Ekseninde. EkoAvrasya Yayınları, Ankara, 2015.
- Terzyan, Aram. “Identity Conflicts? The Sense of ‘Victimhood’ and the Enemy Images of Turkey and Azerbaijan in the Foreign Policy Discourse of Armenia.” Slovak Journal of Political Sciences, 2, No. 18, (2018), pp. 155-179.
- Terzyan, Aram. “Bringing Armenia Closer to Europe? Challenges to the EU-Armenia Comprehensive and Enhanced Partnership Agreement Implementation.” Romanian Journal of European Affairs, 19, No. 1, (2019), pp. 97-110.
- The Prime Minister of the Republic of Armenia. “Prime Minister Nikol Pashinyan delivers speech at UN General Assembly”, <http://www.primeminister.am/en/press-release/item/2018/09/26/Nikol-Pashinyan-speech/>, Erişim: 22.12.2020
- TRT Haber. “Putin’den Azerbaycan’a “enerji ve askeri” çıkarma”, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/putinden-azerbaycana-enerji-ve-askeri-cikarma-97198.html>, Erişim: 2.8.2021
- Tsantoulis, Yannis. “Black Sea Synergy and Eastern Partnership: Different Centres of Gravity, Complementarity or Confusing Signals?”, Policy Brief, No 12, (2009), International Centre for Black Sea Studies (ICBSS), pp.1-11.
- Tuncel, Turgut Kerem. “Avrupa Birliği’nin ‘Doğu,’ ‘Doğu’nun Avrupa Birliği Serüveni: “Doğu Ortaklığı’nın On Bir Yılı”, 1.7.2020, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/AVRUPA-BIRLIGI-NIN-DOGU-DOGU-NUN-AVRUPA-BIRLIGI-SERUVENI-DOGU-ORTAKLIGI-NIN-ON-BIR-YILI>, Erişim: 2.7.2021